

Žrtve
druge svetovne vojne
pri nas

OKROGLA MIZA

MAG. ZDENKO ČEPIČ

VOJNE ŽRTVE KOT PREDMET ZGODOVINARJEVE
RAZISKAVE – UVODNE BESEDE

Tovarišice in tovariši, spoštovani kolegi in gosti, v veselje in čast mi je, da vas lahko pozdravim na današnjem srečanju, ki smo si ga organizatorji zamislili kot okroglo mizo, na kateri bomo govorili o žrtvah vojne. Organizator te okrogle mize ali, morda bolje, pogovora je Sekcija za sodobno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije. Upam, da z današnjim srečanjem začnemo uspešno delo te sekcije, katere namen oziroma naloga je, da s strokovnega stališča spremlja aktualna dogajanja v zgodovinopisju. Žal tega nekaj minulih let ni počela.

Sekcija stanovske organizacije slovenskih zgodovinarjev je današnjo temo uvrstila v svoj delovni program iz več razlogov. Eden od teh je, da je letos obletnica začetka druge svetovne vojne, poudarjam, druge svetovne vojne in ne našega narodno-osvobodilnega boja in z njim povezane revolucije ter tej nasprotnega procesa – kontrarevolucije. Znano je, da je bil ta svetovni spopad ena največjih morij v zgodovini človeštva. Drugi razlog izhaja prav iz tega žalostnega dejstva. Krvava bera te vojne je bila grozljiva, zato smo mnenja, da bi pogovor o žrtvah druge svetovne vojne bil potreben. In to iz več razlogov: petdeset let od začetka oziroma štiriinštirideset let od konca vojne so vojne žrtve pri nas še relativno malo raziskane ali natančneje rečeno, strokovno ovrednotene. Na število žrtev se mnogokrat sklicujejo ob vseh mogočih priložnostih različni govorci, ki žrtve jemljejo kot politični argument. To je storil na primer pred dnevi tudi predsednik predsedstva SFRJ Raif Dizdarević pred zvezno skupščino v govoru beograjskim »mitingašem«, da bi utemeljil politično odločitev o uvedbi izrednega stanja na Kosovu.

Naš namen pa ni govoriti o žrtvah s političnega ali ideološkega stališča, marveč s strokovnega. Od tega našega današnjega pogovora seveda ne pričakujemo kakih izjemnih ali celo dokončnih podatkov. Teh tudi ni mogoče dati. Pričakujemo pa nekaj novih pogledov in sodb o tej problematiki. Eden od vidikov, zakaj smo se odločili spregovoriti o vojnih žrtvah, pa je bolj politične narave. Pri tem gre zlasti za vprašanje, kaj so vojne žrtve oziroma koga štejemo danes mednje. To vprašanje dobi dandanes že kar avtomatično politični prizvok. V času, ko se skušamo na vseh področjih družbenega življenja demokratizirati, s čimer je povezano tudi odstiranje tančic naše tako imenovane polpretekle zgodovine, se kar samo ponuja vprašanje o »dobrih in slabih«, »veljavnih in neveljavnih« žrtvah. Te je sicer mogoče razvrstiti kar glede na politično oziroma svetovnonazorsko opredelitev žrtve, vendar to ni edino merilo. Žal je danes takšno razvrščanje žrtev bolj stvar politike in ideologije ali kar zakoreninjenih predsodkov kot pa strokovnega presojanja zgodovinske vede. Zavedamo se, da se v sedanjih časih vsaka problematika, ki zadeva našo bližnjo preteklost, kaj kmalu spolitizira. To se dogaja na neki način tudi z žrtvami vojne. Pri tem imam v mislih pobudo oziroma zahtevo Slovenske demokratične zveze, naslovljeno na Socialistično zvezo, da bi postavili spomenik žrtvam vojne, fašizma in stalinizma. Pri tem pa so, kaže, s političnega stališča sporne prav žrtve vojne, kot je pred dnevi pokazala razprava na razširjeni seji sekretariata Sveta za ohranjanje in razvijanje revolucionarnih tradicij in spomeniško varstvo pri RK SZDL. Vprašanje je, koga šteti mednje, ali tudi idejne, politične in vojaške nasprotnike iz narodnoosvobodilnega boja.

Če kdo od te okrogle mize z enostavnim naslovom Žrtve druge svetovne vojne pri nas pričakuje, da bomo prvenstveno odpirali vprašanja, ki danes burijo mnoge duhove,

kot je na primer narodna sprava ali državljanska vojna, ga moram razočarati. To sta danes resnično spolitizirani temi, katerih se bomo morali zgodovinarji prej ali slej – bolje prej – lotiti z vso strokovno odgovornostjo. Vendar pa to ni namen današnjega pogovora.

Da tudi v današnjem času vojne žrtve ne uidejo politizaciji, in to na nacionalno-nacionalistični podlagi, je primer Jasenovac, prek katerega bi nekateri želeli kar vsem Hrvatom naprtiti skupinsko, narodnostno krivdo in jih označiti za »genocidni narod«. Nasploh se danes v politični praksi beseda genocid uporablja kar preveč lahkotno, še zlasti, ker se pojmu daje povsem drugačen in napačen pomen. Bolj ali manj je tudi znano, da so imeli nekateri hrvaški zgodovinarji že v preteklosti nemalo političnih težav, ker so podvomili o pravem številu žrtev, pobitih v tem taborišču. Nekateri bi zaradi dnevnopolitičnih potreb radi videli, da bi bilo žrtev čim več in da bi iz tega kovali nacionalnopolitični kapital, druga stran pa bi želela priznati čim manjše število žrtev. V Sloveniji takšne odkrite politizacije žrtev sicer ne poznamo, je pa posredno tudi prisotna. Zanimivo je, da skuša slovenska politična emigracija na podlagi številnih mrtvih »slovenskega protikomunističnega upora«, kot se imenujejo, dokazovati, da pri nas ni šlo za narodnoosvobodilni boj, marveč za nekaj drugega, za državljansko vojno.

Namen današnje okrogle mize je jasen: umik problematike vojnih žrtev iz politike in politizacije v stroko. Vojne žrtve so tudi stvar zgodovinske vede in ne politizacije. Povedano na kratko: danes želimo gledati na vojne žrtve kot na predmet zgodovinarjeve raziskave.

Glede aktivno sodelujočih na današnjem pogovoru, čeprav je želja, da bi se v pogovor vključilo čim več prisotnih, pa je prevladala odločitev, da je treba vojne žrtve obravnavati interdisciplinarno. Gre namreč za celovitejši problem kot le prešteti žrtve in jih kvečjemu razvrstiti na dobre in slabe. Seveda, če razumemo pod žrtvami samo mrtve. Vojne žrtve pa niso samo ti, ampak je treba mednje šteti tudi žive. Mrtve so začeli šteti že kmalu po vojni, a je žal gradivo teh popisov nepopolno. V mislih imam gradivo, ki ga je zbiral borčevska organizacija.

Ker pri žrtvah vojne ne gre le za mrtve, ampak se posledice vojne kažejo tudi drugače, skrito v posamezniku, smo naprosili za sodelovanje psihiatra dr. Janka Kostnapfla, ki se je s svojega strokovnega stališča ukvarjal s psihičnimi oziroma psihiatričnimi posledicami, ki jih je pustila vojna na osebnosti. To je dodaten pogled na žrtve vojne, ki smo ga morda pri proučevanju zgodovine narodnoosvobodilnega boja zanemarili. Pa ne samo glede žrtev.

Narodnoosvobodilni boj, trpljenje in smrt, sploh žrtve vojne v vseh pojavnih oblikah so dobrodošla tema tudi v slovenski sodobni beletristiki, zato smo k sodelovanju pritegnili tudi pisatelja Vladimirja Kavčiča. Ne le da je napisal obsežen roman z naslovom *Žrtve*, temveč se skozi njegovo celotno literarno delo vleče rdeča nit žrtvovanja in žrtev vojne.

Ker skušamo biti čim bolj nepristranski in s tem čim bolj strokovno neoporečni do žrtev druge svetovne vojne pri nas, bi pogledali tudi na drugi breg, to je k slovenskim političnim beguncem in njihovim potomcem. Milica Stregar, pred leti honorarna sodelavka Narodne in univerzitetne knjižnice za slovenski begunski tisk, nam bo približala nekaj njihovih, včasih si povsem nasprotujočih stališč in pogledov na njihovo udeležbo v medvojnem dogajanju in na njegove posledice, to pa se pravi tudi na povojno sodelovanje ali nesodelovanje z matičnim narodom.

Da bi bila podoba o žrtvah še bolj popolna, bo mag. Damijan Guštin, zgodovinar, ki se raziskovalno ukvarja med drugim tudi z okupatorjevo represivno politiko nad slovenskim prebivalstvom med drugo vojno, predstavil še enega ključnih virov za proučevanje žrtev. To je gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njihovih pomagačev, ustanovljene že med vojno.

Za prispevek smo zaprosili še mag. Borisa Mlakarja, znanega raziskovalca pojava slovenske kolaboracije in kontrarevolucije, da bi s stališča zgodovinarja spregovoril o vojnih žrtvah na strani slovenskih kolaboracionistov. Kljub pomanjkanju časa za

pripravo temeljitejše analize in prikaza te problematike, mag. Mlakar ni odklonil sodelovanja na okrogli mizi. Spregovoril bo o dveh štetjih smrtnih žrtev vojne med Slovenci v letu 1942, ki sta belogardističnega izvora.

Zgodovinar Jože Dežman pa bo podal uvodno razmišljanje o problematiki vojnih žrtev, kot se mu je izkristaliziralo med proučevanjem teh žrtev na Gorenjskem. Prva dognanja njegovega dela ste lahko prebrali v letošnji prvi številki revije Borec. V tem primeru gre sicer za na videz ozko teritorialno omejen model, vendar ne smemo pozabiti, da je območje radovljiške občine največje na Gorenjskem in da je to tudi ena teritorialno večjih slovenskih občin. Svoje raziskave je Dežman sedaj razširil na vso Gorenjsko, to pa že daje večje možnosti za širše ugotovitve in sklepanja. Pri teh raziskavah niso zanimiva le dognanja, marveč tudi metodologija raziskovanja in vprašanje virov. O teh je treba ugotoviti, da smo danes morda že kar pozni, če imamo v mislih vire, ki jih uvrščamo v zvrst »oral history«.

Ker naj na naši okrogli mizi ne bi govorili le vnaprej naprošeni predavatelji, smo povabili široko paleto gostov, v duhu pluralizma in demokratičnosti, za katere upam, da bodo v čim večjem številu in tvorno sodelovali v razpravi. Želja organizatorja je, da o današnji temi spregovorimo iz čim več zornih kotov, tudi o tistem, kar radi označujemo kot tabu. Hkrati želimo spodbuditi večje zanimanje za raziskovanje te pri nas v veliki meri zanemarjene teme.

Zgodovinarji smo se s samo problematiko vojnih žrtev malo ukvarjali. Zgodovino-pisce je bolj zanimala tista druga plat, ki je žrtve povzročala. Ugotavljanje zločina, iskanje krivcev žrtev je že bila naloga Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njihovih pomagačev. Tudi mnogi pisci so se pozneje ukvarjali s krvniki in krvavimi dogodki, knjige s to tematiko pa so med bralci, kot kaže, zelo popularne. Žrtve pa so kar »ušle« našemu sistematičnemu pogledu. Nanje je bolj gledano kot na posledico storjenega dejanja, služile so bolj za ilustracijo ničvrednosti storilca. Zanimanje je bilo posvečeno krvniku in ne žrtvi. Res je, da so v mnogih knjigah s temo narodnoosvobodilnega boja objavljeni spiski padlih borcev, aktivistov, umrlih v taboriščih ipd., vendar gre pri tem bolj za število kot za vrednotenje po različnih merilih, od socialnega izvora, poklica, starosti, narodnosti itd. Žrtve so vpisane tudi na spomenike in spominska znamenja, vendar so pri tem mnogokrat bile ugotovljene napake v podatkih.

O izgubah slovenskega naroda v narodnoosvobodilni vojni je zapisano na kratko v sklepnem poglavju knjige Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945 (Ljubljana 1976, str. 1018–1021). To je pravzaprav do sedaj edini resnejši poskus, da bi vojne žrtve, človeške in materialne, znanstveno ovrednotili. Ta analiza temelji na nepopolnem statističnem gradivu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njihovih pomagačev in na popisu žrtev, ki ga je izvedla ZZB NOV Slovenije. Avtorji analize so se zavedali, da so za bolj poglobljene in celovitejše sodbe potrebna podrobnejša predhodna preučevanja, vendar si je mogoče tudi iz njihovih podatkov ustvariti globalno oceno o izgubah.

Glede na predvojno število Slovencev, živečih na celotnem narodnostnem ozemlju, je življenje izgubilo okrog 2,5 % prebivalstva ali 46 tisoč ljudi, ki so padli kot žrtve fašizma, nacizma, oboroženih enot ali pa umrli v zaporih in taboriščih. Nekaj več kot tretjina jih je padla kot borci, medtem ko sta dve tretjini izgubili življenje zaradi okupatorjevega nasilja. Slednji so torej žrtve med civilnim prebivalstvom, če seveda gledamo na vojno shematično kot na fronto in zaledje. Pri tem se postavlja vprašanje primerjave z žrtvami prve svetovne vojne in tedanjega razmerja med žrtvami fronte in zaledja. Med drugo vojno je bilo število zaprtih v zaporih, internacijskih in koncentracijskih taboriščih okrog 65 tisoč, 35 tisoč pa jih je bilo na prisilnem delu. V nemško državno delovno službo in v vojsko je bilo mobiliziranih okoli 60 tisoč oseb, od tega okrog 35 tisoč v nemško vojsko. Menijo, da jih je v nemški uniformi padlo okrog 5000. Kar se tiče domobrancev in drugih sodelavcev okupatorja, naj bi jih življenje izgubilo 13 tisoč, in to v boju proti narodnoosvobodilni vojski ali pa so bili kaznovani kot narodni izdajalci. Ob razvrstitvi žrtev nasprotne strani ugotovimo, da

jih je v boju padlo okrog 1000, 3100 je tako imenovanih pomorjenih civilistov, medtem ko je v skupini »vrnjeni borci« poimensko navedenih natančno 9047 oseb. Med domobranci, torej vojaki, ki so prisegli Hitlerju, pa naj bi jih v boju proti partizanom padlo okrog 600. Med vojno je po podatkih tako imenovane Bele knjige slovenskega protikomunističnega upora (iz leta 1985) bilo žrtev na nasprotni strani nekaj več kot 4000, od tega tri četrtine med civilisti, ki naj bi jih povzročili pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja. V vojni vihri druge svetovne vojne naj bi imel slovenski narod skupaj okrog 64 tisoč smrtnih žrtev ali 4 % prebivalstva. To so le gole številke, a za vsako se skriva usoda človeka, kar je pri raziskovanju in razpravljanju o tej temi treba upoštevati. Te številke pa so hkrati tudi nedokončni podatki, pa tudi drugače je treba gledati nanje z določeno mero kritičnosti.

Med žrtve vojne je treba poleg mrtvih šteti tudi druge, na primer ranjene in invalide. Po ugotovitvah, navedenih v knjigi Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, je bilo v partizanih ranjenih okrog 22 tisoč borcev in bork. Mnogi med njimi so postali invalidi.

Žrtve vojne pa so tudi izgnani Slovenci. To so tisti, ki so jih Nemci izselili v Srbijo in na Hrvaško ali pa v delovna taborišča v Nemčijo ter v koncentracijska taborišča, kamor so pošiljali svoje ustreljenih talcev, njihovo imetje pa zaplenili. Kar se tiče izgnancev, ti so posebna zvrst vojnih žrtev. Po vojni so se vrnili na svoje domove, a so v veliki večini primerov našli poslopja v slabem stanju, neprimerna za bivanje in gospodarjenje. To materialno stanje je mogoče razumeti bolj kot vojno škodo v ožjem smislu.

Nasploh je treba na vojne žrtve gledati v zvezi z vojno škodo oziroma jih izpeljati iz tega širšega pojma. Da gre vojne žrtve razumeti tudi kot del vojne škode, je določal Pravilnik o prijavljanju in ugotavljanju vojne škode, ki ga je že junija 1945 izdalo predsedstvo ministrskega sveta DFJ (UL DFJ, 44-402/26. 6. 1945). Po tem pravilniku vojna škoda ni bila le materialna, marveč tudi »škoda povzročena na življenju, zdravju in telesu, svobodi, spolni integriteti in časti jugoslovanskih državljanov«, kar pomeni, da so vanjo šteli tudi človeško življenje, zdravje in telo (»vsaka okvara, kakor je pohabljenje ali poškodba telesa, dalje zmanjšano telesno in duševno zdravje, zmanjšana delovna sposobnost, prestane bolečine itd.«), osebno svobodo, spolno integriteto, človeško dostojanstvo in čast ter delovno silo. Pojem vojne škode je torej vseboval vse tisto, kar štejemo za žrtve vojne in o čemer nameravamo danes razpravljati. Pravilnik je tudi opredeljeval, koga vse je treba šteti za povzročitelja vojne škode in s tem tudi žrtev. To so bili vojska in civilni organi ter organizacije držav, ki so Jugoslavijo okupirale, njihovi domači pomagači, pa tudi bivša jugoslovanska vojska, Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Jugoslavije, Jugoslovanska armada in zavezniške vojske.

Kot sem že uvodoma rekel, je namen današnjega pogovora na temo vojnih žrtev predvsem strokoven. Seznanili naj bi se s to problematiko, želja pa je tudi, da bi spodbudili kakšno podobno raziskavo tudi drugod in ne le na Gorenjskem. Vsekakor nam lahko vojne žrtve, četudi jih razumemo tako kot običajno, namreč kot mrtve, »povedo« veliko o naši polpreteklosti. Spomnimo se samo proučevanje Milana Brezovarja o grobovih na ljubljanskih Žalah in vprašanja turjaških žrtev v povezavi z eno od »ugank« narodnoosvobodilnega boja – ljubljanskim vdorom v vrste Osvobodilne fronte leta 1945 in vloga posameznikov v njem (Borec 2, 1988).

Naš namen je torej govoriti o raziskovanju in predstavljanju vojnih žrtev, in to brez nasilne razdelitve na politični ali svetovnonazorski podlagi. Na tak način nam bo tudi ta »grobarska zgodovina« dala odgovore na nekatera vprašanja iz naše zgodovine. Da pa bo to mogoče in tudi čim bolj uspešno, se je treba ravnati tako, kot predlaga Jože Dežman v sklepih svojega prispevka o žrtvah vojne: zvišati raven strpnosti, izostriti etični posluš, predvsem pa uveljaviti premoč argumentov nad čustvi. Zlasti slednje pričakujem tudi od današnje okrogle mize.

JOŽE DEŽMAN

PRAVICA DO SMRTI

Svoj prispevek o žrtvah vojne, na katerega smo kot možno spodbudo za razpravo na okrogli mizi opozorili povabljene, sem sklenil s tremi vprašanji.¹

ALI SMO SPOSOBNI RAZPRAVLJATI O VOJNIH ŽRTVAH TAKO, DA NE BI OBUJALI DUHA DRŽAVLJANSKE VOJNE?

Vrsta vprašanj v slovenskih tiskanih medijih v zadnjem času načenja odnos politike in zgodovine. Andrej Kirn bi dejal, »da odnos do narodnoosvobodilnega boja ne more biti malenkosten za politiko Jugoslavije«. ² Pravzaprav ni politike, ki ne bi vzpostavljala tudi odnosa do preteklosti. In malo je verjetno, da bi si nasprotujoče si politične vrste padle v objem ob oceni zgodovine. Ali ni zgovorno poročilo iz Francije: dvesto let francoske revolucije ali kako spraviti še vedno sprte Francoze? ³ V Nemčiji se ob vprašanju krivde Nemcev za zločine Hitlerjevega obdobja delijo na konservativne in progresivne. Prvi razlagajo, da je evropski fašizem odgovor na sovjetski boljševizem, drugi pa, da so Hitlerjeva grozodejstva utemeljena v nemški zgodovini, »da je rezultat nemškega razvoja ‚podanik‘, ne pa prosvetljen zahodnjak, da igra pri tem svojo vlogo kapitalizem...«. ⁴

Vasiliju Meliku je povsem razumljivo, da se v Jugoslaviji razlikujemo v presoji zgodovine, saj smo bili na primer Slovenci »nekaj stoletij na obrambni fronti evropske civilizacije proti muslimanski civilizaciji v osmanski varianti«, in torej odnos do balkanske preteklosti ni nujno skladen z gledanji jugoslovanskih muslimanov, »ki so izšli iz druge tradicije«. ⁵

Tudi Slovenci zlepa ne bomo dosegli narodne sprave v presoji zgodovine. O drugi svetovni vojni pišemo Slovenci vsaj dve zgodovini: recimo zgodovino zmagovalcev (komunistov – partizansko resnico) v domovini, zgodovino poražencev (protikomunistov) pa v izgnanstvu. Zgodovinska pogojenost te dvojnosti je v političnem, svetovno-nazorskem in še kakšnem nasprotovanju militantnih, gospodovalnih in izključujočih se političnih taborov, ki si lastita vsak svojo razlago zgodovine, ki ju ustvarjata slepa in gluha drug za drugega. Eni brez meja triumfirajo, drugi nekritično opravičujejo svoj poraz. Oba tabora si prizadevata, da bi svojo resnico vsilila svojim naslednikom.

Sem za to, da se napredna javnost dosledno zavzema za tak politični prostor, kjer ne življenje in tudi ne kolektivni spomin ne bosta ukrojena po eni razlagi, ampak bo razpon političnih izbir mnogovrsten in bo vsaki od teh izbir dovoljena tudi interpretacija zgodovine. Če se, kot meni Majda Vrhovnik, »stari fanatiki med sabo ne bodo spravili«, se strinjam z Igorjem Bavčarjem in Janezom Janšo: »Ne bomo pristali na delitev, ki nas hoče vedno znova potisniti v polje belo-črnega pod geslom: ‚Če nisi naš, si objektivno njihov!‘ Na tej podlagi ni mogoče graditi ne boljše prihodnosti in ne humanejše družbe.« ⁶ Na taki podlagi se tudi ne da pisati zgodovine, ki bi jo lahko imenovali znanstveno.

Boj za temeljne kamne kolektivnega spomina, za kolektivno pamet v demokratičnem in konkurenčnem političnem prostoru bo, če bo prišlo do njega, izzval zgodovinsko znanost, ki bo smela in morala sprejemati in zavračati v politiki in javnosti eksploativne interpretacije zgodovine, obenem pa z večjo odgovornostjo graditi integriteto in avtonomijo stroke. Kaže razviti opredelitev mladinske organizacije, ki se je na XI. kongresu izrekla za to, »da se odnos do naše zgodovine zgradi predvsem na znanstvenem, odprtem in javnem pristopu brez tabujev«. ⁷

ALI SMO PRIPRAVLJENI ODPRAVITI DELITEV MRTVIH NA DOBRE IN SLABE?

Mnenja o usodi in življenju slehernika so lahko, in zagotovo so, kar najbolj različna, a upam, da sprejemamo smrt človeka kot eno od zgodovinskih dejstev, ki naj bodo deležna spomina, torej je zgodovinarju naloženo, da o njej pravično poroča. In če so na poti do spoznanja in predstavitve resnice ovire, naj jih skuša obiti ali vsaj opozoriti nanje.

Črno-bela (ali še bolj rdeče-bela) razlaga zgodovine prav ob žrtvah vojne demonstrira svojo omejenost. Pisci pristranskih zgodovin tostran in onstran meje so delili in mnogi še delijo mrtve na svoje, ki so spomina in obžalovanja vredni, in nagnusno sovražno zalego, ki je ni vredno imenovati. Zveza društev protikomunističnih borcev Tabor je v drugi izdaji Bele knjige žrtev protikomunističnega upora navedla 13.222 imen.⁸ O veljavnosti teh podatkov kasneje.

Po vojni je bilo v Sloveniji začetih več popisov žrtev. Popisi žrtev, ki jih je v Sloveniji vodila Zveza borcev (okrog let 1950 in 1960), med veljavnimi žrtvami naštevajo padle borce, talce in žrtve fašističnega terorja. Na Gorenjskem so podatki o teh žrtvah dokaj celovito zbrani po muzejih, tiskane abecedne sezname in ciklostirane objave osnovnih biografskih podatkov imajo v občini Kranj, popolnejši podatki (žal precej nepregledno urejeni) za občino Škofja Loka so objavljeni v Pomnikih NOB na Škofjeloškem, v tisku so sezname za občino Radovljica.⁹

V delu Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945 upoštevajo 46.000 veljavnih žrtev,¹⁰ v priročniku Slovenija, te poznam pa 49.335.¹¹ Vprašanje pa je, kako so ti zadnji podatki zbrani. Za občino Kranj navajajo npr. 1224 žrtev. To je najbližje številu 1206, ki ga najdemo v ciklostiranem Seznamu žrtev NOV občine Kranj. Vendar pa so sem všteti tako tisti, ki so pred smrtjo živeli v občini Kranj, kot tudi tisti, ki jih povezuje z občino Kranj le kraj smrti. Dejansko število za Zvezo borcev veljavnih žrtev, ki jih lahko štejemo za žrtve vojne med prebivalstvom sedanjega območja občine Kranj, je nekaj deset nad 700. Tako postane občina, ki ima sicer po štetju Zveze borcev najmanjši delež žrtev med gorenjskimi, naenkrat vodilna. Tudi število 993 za občino Radovljica je nekoliko previsoko. Bistveno preveč je v knjigi Slovenija, te poznam navedenih tudi žrtev za jeseniško občino, medtem ko za Trzič in Škofjo Loko njihovo število nekako ustreza, celo nekaj premalo jih je. Torej ni posebno verjetno, da so člani Zveze borcev prav natančno prešteli število svojih žrtev.

Vse bi še nekako šlo, če bi vsaka stran štela mrtve po svojem vrednostno-ideološkem rešetju, nato pa bi podatke strnili in zvedeli, koliko nas je zaradi druge vojne manj.

Potem ne bi bilo tako.

Dne 29. novembra 1944 je po eksploziji peklenškega stroja v meščanski šoli na Jesenicah umrlo 7 učenk, 11 pa jih je bilo hudo ranjenih. Njihovih imen ni ne v Beli knjigi ne med za Zvezo borcev veljavnimi žrtvami vojne. Dne 7. januarja 1945 so tedaj trinajstletnega Valentina Slamnika skupaj s petimi sošolci pripeljali v kaznilnico v Begunjah kot sopovzročitelja razstrelitve. Leta 1960 je pod psevdonimom Pavle Zidar objavil pesniško zbirko Kaplje ognjene, ki jo je posvetil Spominu žrtvam ponesrečenega atentata na gestapo. Vzroka za uvrstitev teh žrtev v Belo knjigo ne vemo, zmagovalci pa niso hoteli priznati napake. (»Pa tudi po vojski nas ni nihče poklical skupaj s starši, da bi nam razložili bistvo zmote. Ogibali so se nas in nas nekako izvrgli iz svoje srede na rob, kjer se je pač tudi živelo,« piše Pavle Zidar v Okupaciji Javornika.)¹²

Dne 1. marca 1945 so bile bombardirane Jesenice. Iz raznih virov sem izpisal imena 98 žrtev, zraven pa še moža, ki je zaradi bombardiranja znorel in kasneje umrl.¹³ V Beli knjigi teh žrtev ni, med veljavnimi žrtvami pa jih je všteti le šest, in to tistih, ki so bili aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja. Čigave so torej preostale žrtve?

Z zastorom molka so zagnjeni tudi padli vojaki starojugoslovanske vojske, potem padli in izgnani Slovenci, ki so služili v nemški, italijanski, madžarski vojski. Pa se vprašajmo ob tistih v nemški vojski: zakaj jih ni v Beli knjigi, saj so se borili na isti strani kot domobranci, prisegli so istemu firerju, večinoma so padli v bojih s sovjeti.

In zakaj jih ni med veljavnimi žrtvami vojne po meri Zveze borcev, saj so to žrtve, ki jih je demonski okupator nasilno zvlekel v svojo hordo in tako uničeval narodno telo – torej bi bil podatek o tem okupatorjevem zločinu pomemben argument za upor.

Omenimo še smrti okupatorjev. Protikomunisti poudarjajo neučinkovitost partizanskega vojskovanja in zatrjujejo, da je narodnoosvobodilna vojska v Sloveniji uničila po manj kot tisoč nemških in italijanskih okupatorjev, drugim pa zlepa ni dovolj mrtvih Lahov in Švabov. Ali bomo sposobni tudi sovražnikovo smrt postaviti v podobo zgodovine, v kateri bo vojna razgaljena kot naglavni človekov zločin, in ali jo bomo kdaj popljuvali in razgalili kot tragedijo vseh, ki so v njej poteptani?

Upam, da nakazano razkriva nesmisel politikantskih delitev žrtev na dobre in slabe, saj nam tovrstne redukcije onemogočajo odkritje tragičnih zapletov vojne.

ALI SMO SPOSOBNI UVELJAVITI DOKAZE PROTI ČUSTVOM – OSAMOSVOJITVI, IN MODERNIZIRATI RAZISKOVALNO DEJAVNOST?

Silovite strasti bruhajo v preklanjih o žrtvah vojne. Pridušanja, zatiranja in zanikanja letijo sem in tja. Zgodovinska obrt je dolgo stala ob strani. Ali je bil vzrok za to oportunitizem ali politična strahovlada, o tem bo nedvomno še tekla beseda. Trenutno pustimo to ob strani.

Mrtvi so le vrh gore žrtev vojnega nasilja, pod njimi so duševne in telesne pohabe, ukradena leta, izgubljeno imetje. Dolgoročna naloga zgodovine je raziskati vso mizerijo, ki jo povzroči vojna.

Vendar bo prvi korak, preizkusni kamen ugotoviti število mrtvih. V Vidmu so izdali dva dela seznamov žrtev vojne po občinah Videmske pokrajine z njihovimi osnovnimi življenjepisnimi podatki in krajem, časom in vzrokom smrti.¹⁴

Žrtve so razvrstili po krajih, kjer so živele in delale, in se dosledno držali tega načela. Tudi sam predlagam tako razvrstitev.

Na podoben način kot radovljiske žrtve sem obdelal tudi podatke o človeških izgubah sedanje gorenjske regije (predvojni srez Kranj, Radovljica in Škofja Loka).

Območje, ki ga obravnavamo, smo grobo zemljepisno razdelili na levi in desni breg Save. Pod levega štejeemo gornjesavsko dolino, Jesenice, Radovljico, Kranj in Tržič z zaledji, pod desni pa blejski kot, Bohinj in nekdanji škofjeloški srez. Na tem območju je leta 1940 živelo okrog 106.034 ljudi.¹⁵

ŽRTVE, KI JIH ZVEZA BORCEV PRIZNAVA

Obdelal sem podatke o 3642 žrtvah, ki jih prizna Zveza borcev. To je 3,4 % prebivalstva (za nekaj deset žrtev pa nimamo podatkov o njihovem življenju in smrti).

Spol

Med žrtvami je bilo 247 žensk, to je 6,8 % žrtev ali 0,2 % prebivalstva, in 3395 moških, to je 93,2 % žrtev ali 3,2 % prebivalstva. Če upoštevamo splošno spolno razmerje moški–ženske, ki znaša 49,3 : 50,7, potem je izgubilo življenje 6,5 % vseh moških in 0,45 % vseh žensk. Verjetno je bilo med žrtvami, ki jih Zveza borcev ne prizna, še več moških kot žensk. Torej je bilo moško prebivalstvo zaradi vojne zdesetkano.

Starost

Vojna je najbolj opustošila prebivalstvo, rojeno v letih 1900 do 1926. Žrtev teh starosti je bilo 2990 ali 82 % žrtev. Moške teh letnikov so mobilizirali partizani, najmanj izbire pa so imeli letniki 1916–1926, ki so jih leta 1943 klicali tudi v nemško vojsko. Tako je bila izguba fantov, ki si še niso ustvarili družin, in očetov mladih otrok najhujša izguba te vojne.

Kraj bivanja

Tako kot čas rojstva ima tudi kraj bivanja pomemben delež pri opredeljevanju usode Gorenjcev med drugo vojno. V krajih na desnem bregu Save, ki so bili bolj dostopni partizanski mobilizaciji, je bilo več žrtev med partizani in tudi več drugih žrtev kot v krajih na levem bregu Save, ki so jih bolj nadzorovale nemške in

domobranske enote. Torej so se ljudje v krajih, ki so jih nadzorovali okupator in njegovi domači zavezniki, bolj po svoji volji odločali za odhod v partizane (obenem pa so bolj občutili okupatorjevo nasilje). Le žrtev med aktivisti je bilo več na levem bregu, saj so sovražniki na zase pomembnejšem ozemlju bolj odločno zatirali narodnoosvobodilno gibanje (GLEJ TABELO 1).

Poklic

Razredna sestava prebivalstva ni imela pomembnejšega vpliva na odločitve za narodnoosvobodilno gibanje in s tem večjo ogroženost življenja na mobilizacijskem območju partizanskih enot. So se pa na levem bregu Save kmetje teže odločali za narodnoosvobodilno gibanje kot delavci in obrtniki (GLEJ TABELO 2).

Narodnost

Le okrog 40 žrtev med obravnavanimi je Neslovencev. Torej je bil upor proti okupatorju in revolucionarni prevrat na Gorenjskem etnično enobarven.

Vloga žrtev v vojni

Med žrtvami je bilo 2551 ali 70 % partizanov, 765 ali 21 % aktivistov in 326 ali 9 % drugih žrtev.

Partizani

2551 mrtvih med partizani je 2,4 % prebivalstva.

Gorenjci so se od vseh Slovencev najodločneje zagnali proti okupatorju v letu 1941 (predvsem Jesenice, Poljanska dolina in druga žarišča odpora). Leto 1942 je bilo prežeto z okupatorjevim nasiljem in odhodov v partizane je bilo manj. Največji vstop v partizane je bil v prvi polovici let 1943 in 1944. Leta 1943 so odšli v partizane predvsem poklicani v nemško vojsko, in to številneje z desnega kot levega brega Save. Leta 1944 pa je bilo več novih partizanov na levem bregu Save. Nekako dve tretjini partizanov iz let 1941 in 1942 sta izgubili življenje že v začetnem poldrugem letu vojne. Največ partizanov pa je padlo v zadnjih sovražnih ofenzivah leta 1945, in to 809 ali 31 % vseh partizanskih žrtev. 80 % partizanov je padlo v spopadu s sovražnikom, velika večina v obrambni drži – sovražna zaseda, ofenziva, beg, le redki so omahnili v napadu proti nasprotniku (GLEJ TABELI 3 IN 4).

Aktivisti

765 pobitih aktivistov pomeni 0,7 % prebivalstva. Kaže opozoriti, da je bilo ubijanje privrženecv odpora le eden od preprečevalnih ukrepov za narodnoosvobodilno gibanje. Število internirancev v koncentracijskih taboriščih, izseljencev, kaznovanih v delovnih taboriščih, zaprtih je bilo neprimerno večje. Vrh tega so nacisti dodali propagandno ustrahovanje. Sovražni pritisk je bil najhujši leta 1942, ko je izgubilo življenje kar 340 ali 44,4 % aktivistov, precej aretiranih v tem obdobju pa je kasneje umrlo v koncentracijskih taboriščih. Skoraj 48 % aktivistov so pobili kot talce, pripeljane v Begunje ali med akcijami sovražnih enot, drugi so preminili v koncentracijskih taboriščih (GLEJ TABELO 5).

Druge žrtve

Med civilnim prebivalstvom so okupatorji in nekaj tudi njihovi domači zavezniki pomorili 326 ljudi ali 0,3 % prebivalstva, večino (210 ali 64 % drugih žrtev) v izbruhu jeze višje rase (Dražgoše, Radovna), a tudi domobranci v zadnjem letu vojne. Manj je popisanih drugih žrtev v ujetniških taboriščih, med bombardiranj in nesrečami; kot smo že opozorili, je seznam teh žrtev pomanjkljiv (GLEJ TABELO 6).

BELE IN ZAMOLČANE ŽRTVE

Žrtev, ki jih Zveza borcev ne šteje, na Gorenjskem še ne moremo točno prešteti. Tudi s podatki iz Bele knjige žrtev protikomunističnega upora si ne moremo veliko pomagati. Podatki o ljudeh, ki so jih usmrtili partizani, so pomanjkljivi (npr. od blizu 70 likvidiranih v Bohinju jih je v Beli knjigi omenjenih le šest, od blizu 900 domobrancev s tega območja, ki so jih vrnili iz Vetrinja, pa tudi niso bili vsi pobiti).

Torej lahko sklepamo o nekaj deset padlih vojaki jugoslovanske vojske, več kot sto žrtvah bombardiranja, nekaj deset v bojih padlih domobrancih in četnikih, nekaj

sto likvidiranih od partizanov, nekaj sto padlih v nemški vojski, nekaj sto po vojni usmrčenih domobrancev.

Tako je populacija, ki je leta 1940 štela okrog 106.000 oseb, med vojno izgubila več kot 5000 duš.

Med žrtvami, neveljavnimi za Zvezo borcev, je značilno, da je bila krajevna pripadnost ljudi, ki so jih usmrtili partizani, dokaj neenakomerna, da je v nemški vojski padlo več fantov z levega kot z desnega brega Save, da se je domobranstvo razvijalo predvsem v kmečkih območjih kranjskega in škofjeloškega sreza.

ŽRTVE OKUPATORJA

Število izgub nemških enot na Gorenjskem so partizani leta 1945 ocenjevali na blizu 2000.¹⁶ Ocena je verjetno pretirana. V bojih jih ni padlo dosti več kot tistih tisoč, pokopanih na kranjskem pokopališču, težko pa je ugotoviti število med vojno in po njej pobitih civilistov in vojnih ujetnikov.

SKLEP

Vendar zaradi številnih negotovosti glede žrtev ni treba jadikovati nad viri. Hevristična prizadevanja še zdaleč niso zaokrožena. Medvojni dokumenti, povojni popisi, drobci v literaturi, dokumenti matičnih uradov, spomini še zdaleč niso obrana letina. Če bomo postavili vprašanje o žrtvah vojne tako, da jih ne bomo delili, hvalili in devali v nič z dvojnimi ali trojnimi metrom, če bomo manj vklenjeni v redukcijske šablone, obenem pa tenkočutneje prisluhnili, kaj menijo o našem početu ljudi, ki jih to spraševanje prizadene in zanima, bo možno zbrati podatke o vseh žrtvah. Nadgradnja seznamov bodo analize procesov, ki so začrtali usodo žrtev. To bo opravilo, ki nedvomno ne bo potekalo v intimni samoti kabineta. Lotimo se ga odločneje, saj je skrivanje stroke pred odgovornostjo bolj sramotno početje kot pa morda tudi ne najbolj celovita opredelitev raziskovalnega početja in predstavitev žrtev vojne. Ne domišljamo si, da smo prvi, ki odpiramo razvoj raziskave v tej smeri, upamo pa, da bo to prizadevanje prispevek k opredeljevanju zgodovinarjev in tudi drugih raziskovalcev za celovito preučitev in obsodbo vojnih grozot.

- ¹ Jože Dežman: Žrtve druge vojne, očrt raziskave – občina Radovljica, Borec 1989, št. 1.
- ² Andrej Kirn: Odstrte zaves, Delo, 18. februarja 1989, str. 29.
- ³ Jaka Štular: Dvesto let francoske revolucije ali: kako spraviti še zmeraj sprte Francoze, Naši razgledi, 27. januarja 1989, str. 57.
- ⁴ Gerd Bucerius: Narodi brez domovine, Naši razgledi, 13. maja 1988, str. 307.
- ⁵ Kako je zgodovina učiteljica, pogovor z Vasilijem Melikom, Naši razgledi, 10. februarja 1989, str. 71.
- ⁶ Majda Vrhovnik: Slovenska politična emigracija, Mladina, 3. februarja 1989, str. 10; Igor Bavčar, Janez Janša: Emigranti med represijo in kolaboracionizmom s SDV?, Mladina, 17. februarja 1989, str. 61.
- ⁷ Dokumenti, 11. kongres ZSMS, Novo mesto, 23., 24. oktober 1982, str. 81.
- ⁸ Bela knjiga žrtev slovenskega protikomunističnega upora 1941–1945, ZDA 1985.
- ⁹ Arhivi Gorenjskega muzeja v Kranju, Tehniškega muzeja Železarne Jesenice ter tržiškega in škofjeloškega muzeja.
Pomniki NOB na Škofjeloškem, Ljubljana 1986.
Seznam žrtev NOV občine Kranj, Kranj 1973, ciklostirano.
Pomniki narodnoosvobodilnega boja v občini Kranj, Kranj 1975.
Gradivo Alojza Kosa za občino Radovljica, v tisku, rokopis pri avtorju.
- ¹⁰ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana 1976, str. 1018/1019.
- ¹¹ Slovenija, te poznam, Ljubljana 1987, str. 35.
- ¹² Umor otrok v Asslingu grozoten primer, Karawanken Bote, 9. december 1944.
Umor otrok v Asslingu končnoveljavno pojasnjen, Karawanken Bote, 3. januar 1945.
Nemške mrliške knjige, matični urad Jesenice.
Pavle Zidar: Kaplje ognjene, Ljubljana 1960.
Pavle Zidar: Okupacija Javornika, Ljubljana 1984, str. 153.
- ¹³ Prijave vojne škode za Jesenice, Hrušico, Javornik v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, enota za Gorenjsko, Kranj.
Prijave žrtev vojne iz leta 1950, Tehniški muzej Železarne Jesenice.
Nemške mrliške knjige, Matični urad Jesenice.
- ¹⁴ Caduti, dispersi e vittimi civili dei comuni della regioni Friuli–Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Provincia di Udine, dva dela, Videm 1987.
- ¹⁵ Podatke o prebivalstvu leta 1940 hrani v rokopisni obliki Knjižnica oddelka za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani.
- ¹⁶ Slovenski zbornik 1945, str. 697–767.

Tabela 1: ŠTEVILO ŽRTEV IN NJIHOVA VLOGA MED VOJNO

	Prebivalci 1940	Žrtev	% preb.	Žrtve partizani	% žrtev	Žrtve aktivisti	% žrtev	Druge žrtve	% žrtev
srez									
Radovljica	22.810	737	3,2	515	69,8	181	24,6	41	5,6
srez Kranj	41.758	1057	2,5	722	68,3	260	24,6	75	7,1
levi breg									
Save	64.568	1794	2,8	1237	68,9	441	24,6	116	6,5
srez									
Radovljica	16.487	769	4,7	592	77,0	86	11,2	91	11,8
srez									
Škofja Loka	24.979	1079	4,3	722	66,9	238	22,1	119	11,0
desni breg									
Save	41.466	1848	4,45	1314	71,1	324	17,5	210	11,4
Gorenjska	106.034	3642	3,4	2551	70,0	765	21,0	326	9,0

Tabela 2: POKLICI ŽRTEV

	1931 aktivno prebivalstvo	Žrtve	Delavci obrtniki	% akt. preb.	Žrtve delavci obrtniki	% žrtev	Kmetje	% akt. preb.	Žrtve kmetje	% žrtev
srez										
Radovljica	12.868	737	5.694	44,2	571	77,5	4.382	34,0	53	7,2
srez Kranj	18.710	1057	9.305	49,7	687	65,0	7.675	41,0	155	14,7
levi breg										
Save	31.578	1794	14.999	47,5	1258	70,1	12.057	38,2	208	11,6
srez										
Radovljica	7.388	769	2.114	28,6	488	63,4	2.964	40,1	148	19,2
srez										
Šk. Loka	12.347	1079	3.631	29,4	576	53,4	6.062	49,1	329	30,5
desni breg										
Save	19.735	1848	5.745	29,1	1064	57,7	9.026	45,7	477	25,8
Gorenjska	51.313	3642	20.744	40,4	2322	63,7	21.083	41,1	685	18,8

Tabela 3: VSTOP V NARODNOOSVOBODILNO VOJSKO*

	Vseh	41	42	1/2 43	2/2 43	1/2 44	2/2 44	45	?
srez									
Radovljica	515	118	30	39	71	132	123	11	13
srez Kranj	722	72	78	73	73	227	128	9	66
levi breg									
Save	1237	190	108	112	144	359	251	20	79
srez									
Radovljica	592	84	24	133	65	156	78	41	33
srez									
Šk. Loka	722	115	49	242	142	79	53	24	44
desni breg									
Save	1313	199	73	375	207	235	131	65	77
Gorenjska	2551	389	181	487	351	594	382	85	156
* Število vstopov v narodnoosvobodilno vojsko je večje od števila partizanov, saj so nekateri npr. po vrnitvi domov ali zajetju vnovič odšli v partizane.									

Tabela 4: DATUM IN VZROK SMRTI PARTIZANOV

	Vseh	41	42	1/2 43	2/2 43	1/2 44	2/2 44	45	?	Boj	Ujet ustre- ljen	Be- gunje ustre- ljen	Koncen- tracijsko tabo- rišče	Ne- sreča umrl	?
srez															
Radovljica	515	15	81	20	28	71	98	183	19	386	37	40	35	16	1
srez Kranj	722	19	87	21	40	136	164	213	42	562	45	47	47	19	2
levi breg															
Save	1237	34	168	41	68	207	262	396	61	948	82	87	82	35	3
srez															
Radovljica	592	10	50	29	83	97	88	214	21	466	43	36	26	21	
srez															
Šk. Loka	722	5	88	57	138	122	93	199	20	541	76	61	20	24	
desni breg															
Save	1313	15	138	86	221	219	181	413	41	1107	119	97	46	45	
Gorenjska	2551	49	306	127	289	426	443	809	102	2055	201	184	128	80	3

Tabela 5: DATUMI IN VZROKI SMRTI AKTIVISTOV

	Skupaj	41	42	1/2 43	2/2 43	1/2 44	2/2 44	45	?	Koncen- tracijsko taborišče	Ustre- ljen
srez Radovljica srez Kranj	181 260	16 4	100 133	7 11	9 10	15 27	8 32	23 33	3 10	50 80	131 180
levi breg Save	441	20	233	18	19	42	40	56	13	130	311
srez Radovljica srez Škofja Loka	86 238	19 6	20 87	4 5	7 14	12 46	8 25	15 52	1 3	33 80	53 158
desni breg Save Gorenjska	324 765	25 45	107 340	9 27	21 40	58 100	33 73	67 123	4 17	113 243	211 522

Tabela 6: DATUMI IN VZROKI SMRTI DRUGIH ŽRTEV

	Skupaj	41–42	43	44	45	Nasilje	Izseljeniška taborišča	Bombardi- ranje	Nesreče
srez Radovljica srez Kranj	41 75	8 38	7 5	8 16	18 16	9 55	23 13	4 6	5 1
levi breg Save	116	46	12	24	34	64	36	10	6
srez Radovljica srez Škofja Loka	91 119	20 59	10 19	43 12	18 29	49 97	28 10	9 3	5 9
desni breg Save Gorenjska	210 326	79 125	29 41	55 79	47 81	146 210	38 74	12 22	14 20

MAG. DAMIJAN GUŠTIN

GRADIVO KUZOP KOT PODLAGA ZA PROUČEVANJE PROBLEMA ŽRTEV MED DRUGO SVETOVNO VOJNO NA SLOVENSKEM

Nastanek in delovanje Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) sta tesno povezana z mednarodnimi razmerami med drugo svetovno vojno. Na strani protifašističnih sil je kmalu po izbruhu svetovne vojne prišlo do načelne politične odločitve in iz nje izvirajočih resnih priprav na kaznovanje krivcev povzročenih zločinov v drugi svetovni moriji v tem stoletju. Delna podlaga za to je bila v mednarodnem vojnem pravu.

Prvi pogovori o kaznovanju vojnega zločina so se začeli že leta 1941 na 3. medzavezniški konferenci. Temeljni dokument, ki je opredelil postopek proti povzročiteljem svetovne vojne, je bila izjava voditeljev držav Sovjetske zveze, Združenega kraljestva Velike Britanije in Severne Irske in Združenih držav Amerike, ki so jo podpisali v Moskvi 1. novembra 1943. Tako imenovana moskovska deklaracija je določila dve temeljni načeli: da bodo vojni zločinci, tudi vojaške osebe, zasledovani po vsem svetu, izročeni v kaznovanje državam, kjer so ali bodo zločine storili, in drugo, da bodo poglavitni vojni zločinci sojeni pred posebnim medzavezniškim sodnim telesom, ki ga bodo prav za to priložnost ustanovile vlade teh držav.¹

Iz drugega sklepa se je razvilo po londonskem sporazumu iz avgusta 1945 Mednarodno vojaško sodišče, ki je pripravilo nürnberški proces (november 1945 – oktober 1946), ki je sodil skupini preživelih najvišjih oblastnikov tretjega rajha za zločine zarote, zločine proti miru, vojne zločine in zločine zoper človečnost.² Na enaki osnovi je delovalo tudi vojaško sodišče, ki je na »tokijskem procesu« v letih 1946–1948 sodilo skupini najvišjih japonskih vojaških in civilnih funkcionarjev.

Na podlagi prvega sklepa so začele zavezniške države, med njimi tudi Jugoslavija, zbirati dokaze o zločinih, ki so jih povzročili nemški in z njim sodelujoči okupatorji in njihovi kolaboranti, in v ta namen so osnovale posebna preiskovalna telesa, ki so zbirala, pripravljala in obdelovala gradivo o vojnih zločinih.

Jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje, ki je tedaj že preraščalo svoje okvire in gradilo novo jugoslovansko državnost, je na drugem zasedanju AVNOJ v Jajcu ustanovilo komisijo z nekoliko razširjenim naslovom Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pristalica, ki je delovala pri predsedstvu NKOJ.³

Podobna komisija za slovensko območje, ki ni nosila naziva državna, temveč Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (na Hrvaškem Zemaljska komisija za ...), je bila ustanovljena na zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju, 19. februarja 1944.⁴

Ustanovljena je bila z nalogo, da »razišče in ugotovi vse zločine, ki so jih okupatorji in njihovi pomagači storili na slovenskem etnografskem ozemlju, izsledi zločince in pripravi vse potrebno za njih kaznovanje in ugotovi s temi zločini povzročeno neposredno škodo (damnus emergens)«. ⁵ Komisija je kot samostojen strokovni organ, ki je zbiral pravne dokaze o storjenih zločinih, sodila k predsedstvu SNOS, ki je v vmesnem obdobju opravljalo naloge slovenske narodne vlade.

Njeno osnovno sestavo, člane in predsednika, je imenovalo predsedstvo SNOS. Člani komisije so bili pravniki, vodil pa jo je znani predvojni pravnik, član AVNOJ in SNOS dr. Makso Šnuderl. Poleg članov je imela še referente, ki jih je imenovala komisija sama. Poudariti kaže, da komisija ni bila del pravosodnega aparata, saj je funkcije preganjanja vojnih zločinov opravljal javni tožilec. Seveda je bilo njuno praktično delovanje marsikdaj povezano zlasti v izmenjavi podatkov. Po preosnovi

predsedstva SNOS v vlado je bila komisija samostojen organ pri SNOS z nazivom Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njih pomagačev za Slovenijo. Njeno delovanje sega še bolj kot v vojni čas v prva povojna leta, saj je bila ukinjena v letu 1947 oziroma državna komisija aprila 1948.⁶

VOJNI ZLOČIN

Vojni zločin izhaja iz definicije mednarodnega vojnega prava. Najkrajše povedano, je to kršitev mednarodno dogovorjenih pravnih standardov o vojskovanju in postopanju s prebivalstvom v vojni. Temeljni predpisi so izvirali še iz časa pred prvo svetovno vojno (zlasti 4. haaška konvencija o zakonih in običajih vojne na kopnem in pravilnik /haški regleman/ o zakonih in običajih vojne na kopnem iz leta 1907) in so bili med obema vojnama dopolnjeni in izpopolnjeni z ženevskim protokolom (1925) in ženevsko konvencijo o ranjenih in bolnikih iz leta 1929.⁷

Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je na osnovi pravnih standardov izdelala klasifikacijo z 32 skupinami vojnih zločinov, ki je služila za izdelavo materialov o vojnih zločinih med vojno (navajam tiste, ki se nanašajo na žrtve):

- I. uboji in pokoli – sistematični teror
- II. ubijanje talcev
- III. mučenje civilistov
- IV. namerno izstradanje prebivalstva
- V. posilstvo
- VI. odvajanje žensk v svrhu prisilne prostitucije
- VII. deportiranje državljanov
- VIII. interniranje državljanov pod nehumanimi pogoji
- IX. prisilno delo državljanov v zvezi z vojnimi operacijami sovražnika
- XI. prisilno rekrutiranje prebivalstva okupiranega ozemlja
- XII. poizkusi raznarodovanja prebivalstva okupiranega ozemlja
- XIII. rop
- XIV. konfiskacija imovine
- XV. nesorazmerne kontribucije in rekvizicije
- XVII. izrekanje kolektivnih kazni
- XIX. namerno bombardiranje neobranjenih mest
- XXIII. namerno bombardiranje bolnic
- XXVI. uporaba strupenih plinov
- XXVII. uporaba eksplozivnih in ekspanzivnih zrn in drugih nehumanih sredstev
- XXVIII. izdajanje navodil za ubijanje ranjencev in vojnih ujetnikov
- XXIX. zlostavljanje ranjencev in vojnih ujetnikov
- XXX. uporaba vojnih ujetnikov pri nedopustnih delih⁸

DEJAVNOST IN GRADIVO KOMISIJE

Delo komisije se je začelo v dveh smereh – z izdelavo postopkov in navodil za zbiranje podatkov in organiziranjem aparata, ki je začel zbirati dokumentirane podatke o storjenih zločinih okupatorjev in njihovih sodelavcev. Slovenska osrednja komisija je postopoma vzpostavila mrežo podružnic v posameznih pokrajinah in praviloma v vsakem okrožju in okraju imenovala okrajnega oziroma okrožnega referenta. Ti so bili iz vrst dotedanjih političnih delavcev, po možnosti z ustreznim znanjem. Poleg tega so ti referenti bili dolžni organizirati mrežo krajevnih nabiralcev prijav. Pri zbiranju podatkov so bili komisiji dolžni posredovati vse zanjo zanimive podatke tudi organi ljudske oblasti.⁹ Prvotnemu zbiranju podatkov o storjenih zločinih in njihovem sistematiziranju se je postopno pridružilo pripravljanje odločb o razglasitvi za vojnega zločinca, ki je postalo glavna dejavnost komisije zlasti po osvoboditvi, skupaj z dodelavo odločb, ki so bile posredovane državnim komisiji.

Komisija ni zbirala podatkov predvsem zaradi žrtev, temveč po kriteriju zločincev, zato so zbrani podatki tudi tako urejeni in glede vprašanja žrtev težko obvladljivi, razen pri zločincih, ki so bili obdolženi zločina nad celotnim slovenskim prebivalstvom. Tam daje tudi podatke, ki so generalni, torej obsegajo več zaključenih upravnih območij.

Danes je gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev razdeljeno med tri arhive: Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Arhiv Slovenije in Arhiv Jugoslavije v Beogradu. Manjši del ga hranita še Muzej narodne osvoboditve v Mariboru in Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Poseben problem gradiva je, da je bilo, potem ko je komisija delo končala in preden ga je izročila v arhivsko hrambo, shranjeno pri organih, ki jim je v skladu s pravilnikom pripadalo, v praksi pa so ga uporabljali tudi preiskovalni organi, tako da se je marsikaj iz fonda porazgubilo po drugih fondih. Po drugi strani pa je komisija v vojnem in povojnem času in časovni stiski zaplenjeno gradivo marsikdaj zbirala in uporabljala kar v originalu, kar pomeni, da so še danes fondi okupatorja osiromašeni za to gradivo.

Delo komisije je potekalo v okviru koncizno določene procedure, zato so njeni rezultati vidni v več značilnih vrsteh gradiva, ki so na razpolago raziskovalcem.

Prijave zločinov (register »O«)

To so bile tako prijave prizadetih oseb in njihovih svojcev kot tudi zaplenjeni sovražnikovi dokumenti. Prijave žrtev oziroma njihovih svojcev, sosedov ali krajevnih organov ljudske oblasti so morale biti podpisane, po možnosti od dveh prič. Vsaka prijava je dobila svojo zaporedno registraturno številko.

Predlogi odločb o razglasitvi za vojnega zločincea (obrazci »Z«)

Ti so bili izdelani na podlagi podatkov iz prijav zločinov, bili pa so, razumljivo, orientirani po storilcu. V odločbah najdemo podatke o storilcu (osebni podatki, narodnost), žrtvi, pravni kvalifikaciji zločina, opis zločina in dokazno gradivo (ponekod je celo priloženo) ter naznačbo sotorilcev. Da je bilo to delo vsaj na Slovenskem zastavljeno široko in temeljito, pove že število teh prijav, saj jih je bilo izdelanih za več kot 20.000 oseb. Velik del med njimi jih je bilo slovenske narodnosti.¹⁰

Odločbe o razglasitvi za vojnega zločincea (register »F«)

Izdajala jih je državna komisija v Beogradu. V večini primerov je šlo le za potrditev predloga komisije federalne enote, le pri tistih, ki so storili zločine v več federalnih enotah ali so bili predlogi odločb pomanjkljivi, so bile izdelane nove zbirne odločbe. Del odločb je državna komisija tudi zavrnila zaradi pomanjkljivih dokazov. Števila odločb, ki so zadevale območje Slovenije, ni mogoče navesti, ker so v enotni numeraciji za vso državo.

Odločbe za osebe, katerih izročitev je zahtevala Jugoslavija, je državna komisija posredovala komisiji Združenih narodov za vojne zločine, ki je bila pooblaščenca za ekstradicije med državami. V praksi pa so se že kmalu po koncu vojne začeli problemi s tolmačenjem, kdo so storilci vojnih zločinov, saj so zahodni zavezniki odklanjali sprejetje kvalifikacije vojnih zločincev za pobegle bivše jugoslovanske državljane, kolaborante (o vsaki taki zahtevi naj bi na britanski strani odločilo zunanje ministrstvo), temveč so sprejemali le zahteve, ki so zadevale nemške in italijanske državljane, pa tudi pri slednjih se je zatikalo.¹¹

Javne objave komisije

Bile so oblika populariziranja dela komisije, hkrati pa močan dejavnik propagandnega delovanja narodnoosvobodilnega gibanja. To so bile objave Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, ki so izhajale že od leta 1944, vrsta radijskih objav med pariško mirovno konferenco, najpomembnejša pa je publikacija o internacijah v Ljubljanski pokrajini.¹² Med objavami državne komisije kaže omeniti vsaj Saopštenja Državne komisije, poročilo mednarodnemu vojnemu sodišču v Nürnbergu, publikacijo o zločinih Avstrije in Avstrijcev v Jugoslaviji, zbirko dokumentov o Draži Mihailoviću.¹³

Evidenčni material komisije

Nastal je med delom komisije. Med tovrstnim gradivom je največ takega, ki se nanaša na različne sezname okupatorjevega osebja v ustanovah in enotah na območju Slovenije; to so seznam pripadnikov varnostne službe, policij različnih vej, pripadnikov domobranskih formacij. Med seznam žrtev kaže omeniti obširen register žrtev, ki obstaja skoraj za vse kraje Slovenije, narejen pa je na podlagi podatkov iz prijav, šolskih kronik in podatkov odborov Osvobodilne fronte. Na podlagi tega so tudi izdelovali statistične pregledne zločinov.¹⁴

Elaborati

Komisija je svojim strokovnim sodelavcem in referentom dala izdelati vrsto referatov o posameznih vprašanjih z njenega delovnega področja. Referati so različnega obsega, od ene do več kot sto strani, in različne kvalitete. Vidno je, da je komisija o nekaterih vprašanjih imela na razpolago le zelo šibek material, čemur se ne smemo čuditi, če poznamo stanje, dostopnost in urejenost tedanjih zaplenjenih, pa tudi partizanskih arhivov in če vemo, kako kratek čas je imela na razpolago.

Statistično gradivo

Komisija je izdelovala statistične preglednice, ki jih je uporabljala pri navedbah zločinov in njihovi kvantifikaciji. Od teh omenimo zelo obsežno gradivo statističnih pregledov zločinov in škode po okrajih, ki pa spet niso popolni, to je, niso na razpolago za vse okraje.

UGOTOVITVE KOMISIJE

Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev svojega dela ni povsem dokončala z definitivnim poročilom o svojih ugotovitvah. Zato so njene ugotovitve večkrat parcialne, nepopolne in potrebne temeljite historiografske preverbe ne le pri postopkih. Vendar to ni avtorjev namen, niti tega ni možno storiti v tako omejenem času in prostoru.

Kljub temu je mogoče med gradivom komisije najti vrsto številčnih podatkov o posameznih kategorijah žrtev. Previdnost pri njihovi uporabi je nujna, ker niso datirani, tako da ni znano, ali gre za vmesne ali končne zbirne podatke.

Splošni pregled žrtev je komisija opredelila tako:¹⁵

- mrtvih v bombardiranjih, 1123 oseb,
- umori in pokoli, 14.425 oseb,
- umrli v taboriščih, 6808 oseb,
- padli v boju, pogrešani in sežgani, 28.091 oseb,
- telesne poškodbe, 22.559 oseb,
- posilstva, 205 oseb,
- interniranje, 27.358 oseb,
- zapor, 26.575 oseb,
- prisilna izselitev, 55.910 oseb,
- risilno delo, 35.808 oseb,
- prisilna mobilizacija, 42.235 oseb.

Po podatkih državne komisije naj bi italijanske okupacijske oblasti v Sloveniji povzročile z bombardiranjem, streljanjem in interniranjem 8699 smrtnih primerov, v vsej Jugoslaviji pa 71.538 ubitih, 102.839 ranjenih in poškodovanih in 479.547 aretiranih.¹⁶ Pri tem očitno niso upoštevani borci, ki so padli v oboroženem boju z italijanskimi enotami.

V povojni akciji zbiranja statističnih podatkov o žrtvah so bili zbrani podatki o smrti žensk in otrok. (Podatki veljajo za slovensko ozemlje brez okrožij Trst, Gorica in Celovec.)^{17 *}

Za Gorenjsko so bili zbrani tile zbirni podatki: umori in pokoli – 1733, umori ranjencev – 238, umori vojnih ujetnikov – 620, umori talcev – 973 (letaki) in 173 (neobjavljeno), zapor – 15.000, mučenje civilistov – 8380, hude telesne poškodbe – 712, interniranje – 5441, od tega umrlih (približno) – 1000.¹⁸

Tudi za območje Štajerske so na razpolago zbirni podatki: uboji in pokoli – 21.312, ubijanje talcev – 1575, mučenje civilistov – 18.118, interniranje državljanov pod nehumanimi pogoji – 15.628, deportiranje prebivalstva – 72.833, prisilno delo v zvezi z vojnimi operacijami – 37.614, in prisilno rekrutiranje prebivalstva – 28.092 (12.494 vpoklicanih v nemško vojsko in 15.600 veteranov).¹⁹

Vprašanje žrtev je mogoče in nujno proučevati tudi kvalitativno, torej kot splet postopkov in dejanj, ki so jim bile žrtve različnih vrst izpostavljene med vojno. Tako usmerjen raziskovalec bo našel v gradivu komisije, zlasti v prijavah zločinov, obilo gradiva za globok strokovni in tudi povsem človeški premislek o grozotah vojne, o krvi in trpljenju, ki je podlaga formulacijam, kot so okupacijski sistem, odpor, narodnoosvobodilni boj, revolucija.

SKLEP

Za študij problema žrtev med drugo svetovno vojno na Slovenskem je gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev eno od najpomembnejših korpusov gradiva, ki sploh je na razpolago za današnja in prihodnja zgodovinarska, in ne le zgodovinarska, raziskovanja vprašanja žrtev. Ni pa to gradivo zadostno, da bi bilo mogoče na njegovi podlagi izvesti kakršnokoli končno oceno. Za to sta kriva kratek čas zbiranja gradiva in nedoslednost pri zbiranju, ki je izvirala iz položaja v vojnem in prvem povojnem času (nedosegljivost vsega območja, mnogo ljudi se še ni vrnilo iz krajev, kjer so bili internirani, zaprti, izgnani ali kamor so pobegnili, skratka usoda vrste ljudi sploh še ni bila znana). Gradivo komisije se nanaša le na del vojnih žrtev, to je tistih, ki so jih povzročili s svojimi nasilnimi ukrepi trije okupatorji, ki so si razdelili okupirano slovensko ozemlje, in pripadniki njihovih kvizlinških in kolaborantskih formacij.

Pri znanstveni proučitvi vprašanja žrtev na Slovenskem med drugo svetovno vojno se bo treba opreti tudi na analizo drugih virov, zlasti tistih, ki so bili zbrani s povojnimi uradnimi državnimi popisi, torej demografskega gradiva, popisov, ki jih je izvajala borčevska organizacija, in podobnega gradiva, poleg tega pa nujno upoštevati tudi okupatorjevo gradivo. Taka sicer potrebna proučitev pa ne bo možna brez usklajenega kolektivnega dela večine institucij, ki proučujejo obdobje narodnoosvobodilnega boja.

*

	Žrtev	Žensk	Otrok
skupno	6616	4937	1679
v taboriščih	3377	2633	744
bombardiranje	452	263	189
ubijanje in zlostavljanje	2787	2041	743

- ¹ J. J. Heydecker, J. Leeb: Nürnberški proces, Ljubljana 1960, str. 492–493.
- ² Nav. d., str. 493–500; Vojna enciklopedija (dalje VE), II. izdaja, Beograd 1973, knjiga 5, str. 373.
- ³ Prvo i drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, Beograd, str. 241, 249–250.
- ⁴ M. Šnuderl: Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, Ljubljana 1949, dok. 112, Odlok o ustanovitvi Komisije pri predsedstvu SNOS-a za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev; Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje DKUZOP), inv. št. 64-104, poročilo o delovanju Komisije... 17. 9. 1944.
- ⁵ Arhiv Slovenije (dalje AS), fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje KUZOP), fasc. 12, pravilnik Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.
- ⁶ AJ, fond DKUZOP, inv. št. 64-104, poročilo o delovanju Komisije... 17. 9. 1944; AS, fond KUZOP, fasc. 12, Zaključci zemaljskih komisija Srbije, Hrvatske, Slovenije... i Državne komisije..., doneti na konferenciji u Beogradu 18.–20. 6. 1945; prav tam, zapisnik seje Komisije... 23. 8. 1945; VE, knjiga 2, str. 565; Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945, Beograd 1980, prva knjiga, str. 283.
- ⁷ Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje AIZDG), fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje KUZ), fasc. 899, Vojni zločini in mednarodne konvencije.
- ⁸ AIZDG, fond KUZ, fasc. 899, Vojni zločini in mednarodne konvencije.
- ⁹ AJ, fond DKUZOP, inv. št. 64-104, poročilo o delovanju komisije..., 17. 9. 1944.
- ¹⁰ Štajerska in Prekmurje ok. 3600 predlogov odločb, osrednja Slovenija ok. 8700, Gorenjska s Koroško ok. 2600, Primorska ok. 1350. (AS, fond KUZOP, fasc. 25–60.) V fondu komisije v AIZDG pa je predlogov odločb s Štajerske kar nekaj čez 7000, medtem ko se število tistih z območij Gorenjske in Primorske približno ujema. (AIZDG; fond KUZ, fasc. 931–938.)
- ¹¹ AJ, fond DKUZOP, inv. št. 16089, o neizručivanju ratnih zločinaca.
- ¹² Zločini italijanskega okupatorja v »Ljubljanski pokrajini«, I. Internacije, Ljubljana 1946.
- ¹³ Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1944–1946; Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda, Beograd 1946; Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, Beograd 1945, Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda, Beograd 1947, Izveštaj jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu, Beograd 1947.
- ¹⁴ Na primer: AS, fond KUZOP, fasc. 1, seznam žrtev sreza Murska Sobotna vsled konfinacije, prisilnega dela, internacije in deportacije, zapora in mučenja, mobilizacije, AS, fond KUZOP, fasc. 1, seznam postreljenih talcev iz Begunj, AS, fond KUZOP, fasc. 5/74, seznam v Gradcu pokopanih Slovencev, 1941–1945, AS, fond KUZOP, fasc. 7/98, seznam talcev in žrtev, pomorjenih od it. okupatorja, AS, fond KUZOP, fasc. 7/93, seznam nemških funkcionarjev, AS, fond KUZOP, fasc. 8/117, seznam zločincev, obsojenih po osvoboditvi, padlih in likvidiranih med okupacijom, AS, fond KUZOP, fasc. 11/140, seznam domobrancev, AIZDG, fond KUZ, fasc. 919, seznam domaćih zločincev.
- ¹⁵ AIZDG, fond KUZ, fasc. 919.
- ¹⁶ AJ, fond DKUZOP, inv. št. 15046.
- ¹⁷ AS, fond KUZOP, fasc. 5.
- ¹⁸ AIZDG, fond KUZ, fasc. 923, statističen pregled vojnih zločinov nemškog okupatorja z ozirom na mednarodne konvencije.
- ¹⁹ AJ, fond DKUZOP, inv. št. 15169, število po Nemcih izvršenih zločinov – Štajerska (9. 10. 1945).

MILICA STRGAR

NEKAJ POGLEDOV NA SKORAJ PETINŠTIRIDESET LET SLOVENSKEGA POLITIČNEGA BEGUNSTVA

Najprej nekaj skopih uvodnih pojasnil:

1. Moja pripoved o tem ne bo kakšna temeljitejša ocena, ampak samo vpogled v nekatera dogajanja med slovenskimi političnimi begunci in srečanje z nekaterimi njihovimi stališči, ki nam morda lahko pomagajo, kadar se bomo odločali o svojih odnosih z njimi. Ta vpogled je narejen skoraj samo na podlagi njihovega tiska, ki je dovolj zgovoren, da opozarja na nekatere probleme. Nekaj moje skromne vednosti še iz drugih virov mi je bilo le v pomoč, ne pa izziv, da bi preseгла v uvodu začrtan okvir.

2. Govor bo samo o slovenskih političnih beguncih; primerjava z usmerjenostjo beguncev drugih jugoslovanskih narodov bi zahtevala dodatno obravnavo. Vseeno pa lahko rečem, da se dejavnost slovenskih beguncev bistveno razlikuje od npr. ustaške ali četniške.

3. V našem tisku je bilo zadnje čase mogoče prebirati nekatere članke, ki so, vsak na svoj način, poskušali seznanjati bralce z življenjem in vsaj nekaterimi begunskimi stališči. Mislim predvsem na feljton Matije Adlerja Slovenska politična emigracija (SPE) danes, objavljen maja in junija 1988 v Ljubljanskem dnevniku, in na prispevke v zadnjih številkah Mladine. Poskušala se bom ogniti ponavljanju in opozoriti predvsem na probleme, ki jih v teh prispevkih skoraj ni mogoče opaziti.

4. Prosila bi vas, da skušate razumevati stvari in besede v sozvočju s časom, v katerem so se dogajale ali bile izrečene oziroma napisane.

5. Nekateri begunski pisci so predstavljeni z obsežnejšimi povzetki njihovih člankov (na okrogli mizi so bili močno skrajšani), vendar ti ne predstavljajo njihove celotne dejavnosti.

Še drugo begunsko dejavnost spremljajo za to pristojne službe in o njej tudi obveščajo našo javnost.

Ko so med 5. in 12. majem 1945 čez Karavanke (čez Sočo že nekaj dni prej) bežali tisoči Slovencev, eni polnih, drugi praznih rok, eni do zob oboroženi, drugi goloroki, eni krvavi, drugi čisto nedolžni, jih je pravzaprav družil le odnos do komunizma. Eni so ga že dolga leta sovražili, drugi so se ga bali; eni zato, ker so jim ta strah dolga leta vtepal v glavo, drugi, žal, tudi zato, ker so se med vojno srečali z njegovimi stranpotmi.

Begunsko vodstvo je hotelo najprej in čimprej odpraviti tudi to različnost. Komunizem je bilo treba sovražiti. Protikomunizem je morala biti vrednota, ki je bila enaka slovenstvu, ta pa krščanstvu. V tej želji so vodstvu prav kmalu prišli »na pomoč« likvidirani domobranci. Legenda o njih, in to v mnogih različicah, se je povzpela v vrh begunske politične propagande. Toliko laže je zato begunsko vodstvo predpisovalo življenje slovenskega begunca. Versko življenje, ki se je prepletalo s političnim, politično z verskim, šolstvo, kulturna in prosvetna dejavnost, delavnost, skrb za red, a tudi fanatična skrb za moralno so gotovo imele dobre učinke na begunsko skupnost. Toda bile so tudi vzrok, da so imele repatriacijske komisije, če, kjer in kadar so jih sploh spustili med begunce, tako malo uspeha. V tedanjem življenju beguncev ni bilo ne časa ne prostora za kakšne drugačne vesti in drugačne razlage.

V času begunskih taborišč so domobranci, četniki in tudi drugi za to primerni begunci pogosto vpadali v Slovenijo: včasih zato, da so organizirali beg novih beguncev, drugič zato, da so širili svojo propagando, in vse prevečkrat tudi zato, da so z orožjem napadali patrulje, pobijali aktiviste, izvajali sabotaže itd. (Zadnjega

podatka seveda ni v begunskem tisku; drugam bi morala pogledati tudi, če bi hotela odgovoriti, kdaj so slovenski begunci zadnjikrat izvedli ali skušali izvesti v domovini teroristično ali sabotažno dejanje.)

Res pa je, da se je vodstvo že od začetka begunstva zelo ukvarjalo s propagando, ki jo je pozneje štelu za svojo prvo nalogo. Z njo naj bi 1. seznanili zahodni svet z »zločinstvom novega jugoslovanskega režima« in 2. nagovorili Slovence doma, da bi opravili z njim. V pravilnost in uspehe teh namer je morala verjeti vsa begunska skupnost.

Ta pa je po vrnitvi večine domobrancev še vedno štela:

- skoraj vsa domobranska poveljstva od četnih sestavov navzgor, organizacijski štab in druge organizatorje domobranstva, pa tudi še kar precej domobrancev
- skoraj ves domobranski propagandni aparat, uredništvo Slovenskega domobranstva in listov posameznih enot
- komaj kaj okrnjen (pogrčarski) četniški sestav
- precej pripadnikov politične policije
- slovenske gestapovce z gorenjskih in štajerskih izpostav¹
- skoraj vse meščanske politike raznih smeri, ki so se pridružili tistim, ki so že med vojno živeli zunaj
- številni politični propagandni aparat
- lep del slovenske duhovščine z najvišjim cerkvenim vodstvom.

Med naštetimi so bili mnogi vojni zločinci, ki jih je Jugoslavija zaman zahtevala od zaveznikov.

Ob vseh naštetih pa je bila pri nas menda nikoli do kraja preštetu množica preprostih slovenskih ljudi. V času negotove preskrbe in negotove prihodnosti je bila popolnoma odvisna od svojih voditeljev.

Po ukinitvi taborišč so se slovenski begunci razselili na različne konce sveta. Manjši del je ostal v Evropi, večji je odšel čez ocean, nekaj v Severno, največ pa v Južno Ameriko. Za to skupino je značilno, da so bili v njej najbolj, a tudi najmanj izobraženi ljudje. Ker je na to, kam se zateči, nekaj vplivala tudi politična usmerjenost, je bila ta razselitev prva večja cepitev slovenske begunske skupnosti.

Morda je imela še največ sreče pri vživljanju v nove razmere skupina, ki je odšla v Združene države Amerike in Kanado. Tam je naletela na cerkvene fare starih izseljencev in je lahko začela versko življenje, kar je bilo v begunstvu vedno prvo opravilo. Ker pa se politično ni mogla ujeti s starimi izseljenci, si je kmalu organizirala svoje fare in seveda zaživela svoje politično življenje.

Begunska skupnost v Argentini pa je kljub tamkajšnjim starim izseljencem začela od začetka. Najprej je poskrbela za versko življenje, takoj nato pa za narodno, šolsko, prosvetno, kulturno in tudi športno. Uspehov, ki so jih imeli in jih še imajo pri tem, ni mogoče zanikati.

Zaživelo pa je tudi politično življenje. Stari voditelji so skušali čimprej obnoviti staro strankarsko dejavnost. Najbolj podjetna in samozavestna je bila stara SLS (Slovenska ljudska stranka). Lastila si je vlogo edine predstavnice slovenskih beguncev in tudi vseh Slovencev. O tem, kakšna naj bi bila v prihodnje Slovenija, v okviru Jugoslavije ali samostojna, si niso bili edini, soglašali pa so, da mora biti drugačna, kot je. »Cartaginam esse delendam« so se vrstili naslovi v tisku, in ni bilo dvoma, da je Kartagina – Jugoslavija. Uveljavljati se je začelo načelo: sovražnik mojega sovražnika je moj prijatelj. Po takih načelih so se odzivali tudi na dogajanja po svetu.

Ko je ves pošten svet trepetal za usodo Vietnama, so naši begunci slavili svoje padle, vojake Združenih držav Amerike v Vietnamu, kot žrtve mednarodnega komunizma, kot narodne junake, ki so po svetu nadaljevali tisti boj, ki so ga bili njihovi očetje začeli doma. Enako je bilo ob padlih na Koreji. Nobeno osvobodilno gibanje ni našlo milosti v begunskih očeh; obsojali so ga, naj se je pojavljalo kjerkoli in v kakršnikoli obliki. Pravi srh pa je zbujal njihov cinizem in podcenjevanje boja argentinskega ljudstva, zlasti mater in žena, proti njihovi vojaški diktaturi. (Leta 1987 je neki

udeleženec srečanja razumnikov Draga na Opčinah spraševal bojevitega begunskega referenta o tem njihovem odnosu do argentinskega demokratičnega boja. Toda referent se je izmaknil odgovoru, češ da kot stoodstotni Argentinec, kar da je poleg Slovenca, zunaj svoje dežele ne govori o njej.)

Pravo gonjo so delali proti vsakemu poskusu povezati se z Jugoslavijo, tujemu in svojemu. Vsako vlado zahodnega sveta in druge ustanove, ki so vzpostavljale stike z Jugoslavijo, so napadali, jim pošiljali svoje razlage o življenju v Jugoslaviji itd. Preprečevati so skušali obiske naših predstavnikov v teh deželah. (Spomnimo se protestov ob Titovem obisku v Združenih državah Amerike.) To počno še sedaj. (Morda je zadnji tak protest bil namenjen obisku Lazarja Mojsova v Argentini.) Tudi Vatikan je bil deležen kritik in očitkov (ob podpisu protokola z Jugoslavijo, ob obisku naših državljanov v Vatikanu; še ne tako dolgo je bil deležen prave gonje tudi rimski zavod Slovenik, ker se je njegove otvoritve udeležil naš predstavnik v Vatikanu).

Posebno srdito pa so se lotevali beguncev, ki so na kakršenkoli način prišli v stik z matično domovino. Dovolj je bilo že, da so bili na prireditvi, na kateri je bil tudi jugoslovanski uradni predstavnik ali je na njej visela jugoslovanska (slovenska) zastava z rdečo zvezdo. Še vse huje je postalo, ko so se po objavi amnestije v Jugoslaviji prvi begunci opogumili in šli v domovino. Mnogi so se zato skrivaj odpravljali na to morda tudi dvakrat tvegano pot. Samo za ponazoritev razmer naslednji primer: kar priletnega Rudolfa Žitnika, liberalca, ki je šel na jugoslovansko ladjo, zasadrano v buenosaireskem pristanišču, obiskat svojega sina, so tako ožirali, da je odstopil kot podpredsednik Narodnega odbora, kar je bil vse od taborskih majskih dni 1945 naprej.

Kljub tako ozkemu in samovoljnemu odnosu, miselnemu in kar verjetno tudi gmotnemu, pa so se med begunci začela vidna odstopanja od tega vsiljenega reda.

Kmalu so mnogi begunci, gotovo najprej iz čisto življenjskih razlogov (težavna zaposlitev ipd.), odklanjali delo v raznih begunskih organizacijah. Mlajši begunci, neobremenjeni s strankarstvom, so kritizirali strankarsko politiko, pa tudi ravnanje tamkajšnje slovenske cerkve in ji svetovali, naj ne meša nadnaravnega z naravnim in naj da enako možnost vsem politikom, ne samo enim, če jih že uporablja na svojih prireditvah. Še mlajša generacija beguncev je začela spraševati starejše, naj pošteno povedo, kaj so doma delali v Kristusovem imenu. Posebno zahtevna so postajala vprašanja o sodelovanju z Nemci in o domobranski prisegi. Nekateri duhovniki so se začeli izogibati temu, da bi opravljali verska opravila pred politično najbolj silovitimi protijugoslovanskimi prireditvami.

Najbolj vidno pa sta zarezali v begunsko skupnost dve skupinski ločitvi.

1. Pred koncem štiridesetih let je v Buenos Airesu začel izhajati Šmartinski vestnik, najprej samo kot farno glasilo, ki pa je že po prvih številkah začelo objavljati članke o vaških stražah ipd. Kmalu se je preimenovalo v Vestnik slovenskih domobrancev in drugih protikomunističnih borcev. List je bil zvest svojemu naslovu, ob njem pa je nastala tudi organizacija teh borcev. V začetku šestdesetih let je začel spuščati na svoje strani tudi politične teme. Leta 1962 je začel v njem objavljati član Narodnega odbora dr. Franc Bajlec svojo in odborovo videnje domobranstva in njegovega konca. Z vrnjenimi in likvidiranimi domobranci so se začeli javno poravnovati njihovi medsebojni računi. Vse to pa je bilo za domobrance preveč. Leta 1964 so izstopili iz dotedanje organizacije in ustanovili svojo s svojim listom. Imenovali so ga Tabor. Z imenom naj bi pričali, da so nadaljevalci slovenskih taborov proti Turkom, narodno-obrambnih taborov in tistih zborovanj (taborov), ki so jih prirejali v času domobranstva (ne pa častilci 3. maja 1945 na Taboru, saj so jim tam, kot pravijo, zasadili nož v hrbet). V novo organizacijo se je vključilo kakšnih dvesto članov. Po njihovem listu sodeč pa se je zanje čas ustavil, a že pred letom 1964. Prisegajo samo na Rupnika, domobranstvo pa jim je bilo pravičen boj, čeprav z okupatorjevimi orožjem. Sodelovanje z okupatorjem naj bi bila samo izbira manjšega zla pred večjim – komunizmom.

Vestnik sicer zaradi odcepitve domobrancev ni postal nič manj protikomunističen, je pa v njem mogoče najti tudi kaj drugega kot samo tarnanje nad usodo domobrancev.

Oba lista še izhajata in obe organizaciji še delujeta in razvijata svoje tradicije.

2. V začetku 1969 je prišlo do razcepa v Slovenski kulturni akciji v Buenos Airesu. Ustanovljena je bila 1954 kot »društvo, ki ima namen pospeševati in posredovati kulturne stvaritve, zlasti slovenske, in to v krščanskem smislu«. Vodil jo je Ruda Jurčec. S svojo založniško dejavnostjo, predavanji, predstavami, razstavami, revijo in glasilom je to tudi počela. Po letu 1965 je začela dejavnost zastajati zaradi vodstvenih in ideoloških razlogov. Spomladi 1969 je hotela Jurčceva skupina vsiliti novo usmeritev in predlagala je nova pravila, ki so poudarjala izključni protikomunizem in vlekla Slovensko kulturno akcijo »v boj za svobodo slovenskega naroda«. Nasprotni predlog pa je poudarjal le krščansko usmeritev in se opredeljeval za organizacijo slovenskih zamejskih in zdornskih kulturnih delavcev. Z majhno večino je zmagal ta predlog. Jurčec in njegovi so demonstrativno zapustili zbor. Kmalu so ustanovili svoj list Sij slovenske svobode in z njim hoteli oživiti marsikje že pojemajoči protikomunistični boj.² Jurčec je čez nekaj let umrl, kmalu za njim je omagal tudi Sij. Da je bil že hudo zunaj begunskega časa in razmer, kaže tudi to, da je Slovenska kulturna akcija še vedno dejavna. Potrjuje pa to tudi naslednji primer: približno takrat, ko je Sij začel svoj bojni pohod, se je odločil za pot v domovino tudi nekdanji domobranski kurat Kunstelj. Sij je zato besnel in protestiral in svoj protest poslal v objavo tudi čisto verskemu listu, ki pa ga ni hotel objaviti, le Siju je na prav primeren način povedal, kako se sedaj takim rečem streže. In vse to je ponatisnil še najbolj razširjen slovenski begunski tednik.

Do tako različnega ravnanja morda (še) ne bi prišlo, če ne bi nekateri ugledni begunski posamezniki javno izpovedovali, kako drugače gledajo na begunska politična prizadevanja. Leta 1965 je Zbornik svobodne Slovenije med vidnejšimi begunci opravil anketo: Kaj sodim o komunizmu? Izhodišče, ki ga je pripravil urednik in član SLS Miloš Stare, je bilo: komunizem je zlo, čeprav je najvidnejši problem družbe v našem stoletju... Velika večina vprašanih je razmišljala tako. Ne pa vsi. Omenjam le dve izjemi. Dr. Lojze Ambrožič, tedaj profesor sv. pisma v Torontu, sedaj nadškof, ni odgovarjal o komunizmu, marveč je razmišljal ob njem. Zapisal je, da mora sicer vsak kristjan zavriniti komunizem, a se mora zavedati, da je od Marxa naprej marsikaj, kar si je priboril svet, rezultat tega dela. Rezultat komunizma tudi zato, ker tega dela ni opravil kdo drug. Kritiziral je politiko SLS pred vojno, med njo in tudi v begunstvu, ker ravna, kot da bi bil svet takšen, kot je bil pred sto leti. Kritiziral jih je tudi, ker ne vidijo, da v tem komunizmu nastajajo spremembe. Slovenski katoliški cerkvi je poodital njeno medvojno ravnanje itd.

Še bolj pa se je oddaljil od znanih vzorcev dr. Jože Velikonja, med vojno v nasprotnem taboru, zdaj ugleden znanstvenik in univerzitetni profesor kulturne in politične geografije Srednje Evrope, Sovjetske zveze in Jugoslavije na washingtonski univerzi v Seatlu.

Najprej je zapisal, da je njegov pogled na komunizem, tako na nauk kot na njegovo uveljavljanje, njegov osebni pogled, zgrajen na mnogih vtisih in izkušnjah, študiju in preiščevanju, zakaj se tako nepredvidljivo uveljavlja bodisi doma, bodisi po svetu.

Dalje: njegov trenutni pogled je drugačen, kot je bil pred leti, in najbrž drugačen, kot bo čez leta. Ne spreminja se samo komunizem, morda bolj v praksi kot v teoriji, ampak se spreminja v času in prostoru tudi njegov pogled nanj. Ne verjame namreč v nespremenljivost pogledov. Verjetno je prav malo »nespremenljivih vrednot«, ki bi jih bilo treba sprejemati brez kritičnih pretresov, je pojasnil svoje mnenje.

Komunizem se mu zdi zdaj dosti bolj zapleten kot v študentskih letih. Zdi se mu, da bi se prav malo ljudi zavzemalo zanj, če bi bil »tako neumen in tako preprost«, kot so ga predstavljali v njegovih šolskih letih in ga ponekod še zdaj. Že ko je aprila 1941 z nekaterimi komunističnimi organizatorji v ustaških zaporih čakal na neznano prihodnost, je v pogovorih z njimi uvidel, kako malo je vedel o komunizmu in njegovih načrtih, o komunizmu kot filozofskem sistemu, kot gospodarskem redu, kot socialnem gibanju itd. Vsa njegova predstava o tem je tedaj bila enostavna in črno-bela.

Komunizem je po njegovem za katoličane nesprejemljiv v osnovi, v svoji materialistični podlagi, sprejemljiv pa je v marsikateri obliki svojega programa. Prav gotovo pa je idealni komunistični red še daleč, če bo do njega sploh kdaj prišlo.

Pisec svoje poglede razloži z nekaterimi primeri.

Vprašanje oblasti. Komunisti pa tudi velik del nekomunistov menijo, da oblast izhaja iz ljudstva, nosilci oblasti pa so od njega izbrani predstavniki, da bi zanj, za ljudstvo, delali za izgradnjo socialistične družbe. »Leninistično načelo o vodilni vlogi partije je del tega sistema.« Na legitimnost oblasti ne prisegajo in ne potrebujejo legalnega prenosa oblasti od enega nosilca na drugega. Zanje je nesprejemljivo načelo, da je oblast od boga. Sicer pa so dobesedno razlago tega nauka danes zavrgli že tudi nekomunisti. Komunisti se smejejo spominu, kako je ban Natlačen aprila 1941 čakal Italijane v vladni palači, da bi jim predal oblast; prav tako se smejejo zahtevi Narodnega odbora maja 1945, naj jim Rupnik in Nemci predajo oblast. Pri komunistih ima oblast pač tisti, ki si jo pridobi od ljudstva. Lahko je torej razumeti, zakaj so se med vojno na sestankih in v tisku toliko trudili za »izgradnjo ljudske oblasti«. Razmišljanje o tem sklene: »Poudariti bi hotel, da nauk o izvoru oblasti, kot ga komunisti uče, ni njihov monopol. Ameriške države severa in juga so nastale kot rezultat upora legitimni oblasti.«

Vprašanje lastnine. Po njegovem sta skupna lastnina in enakomerna porazdelitev dohodkov in premoženja sestavna dela komunističnega sistema. Toda, pravi, prav dobro je znano, da je velik del zasebne lastnine pri ljudeh, ki si je niso sami pridobili. Ne samo komunistom, ampak tudi marsikomu drugemu se zdi krivično, če to lastnino svojevoljno uporabljajo, ne da bi je bili deležni tudi drugi. V prenekateri moderni državi hočejo z obdavčenjem izravnati te razlike, kar so le drugačna sredstva za iste cilje, kot jih imajo komunisti. Spet konec razmišljanja o tem: »Komunistično gledanje na izkoreninjenje privilegijev tudi ni tako zločinsko, kot smo včasih mislili.«

Zdi se mu tudi, da kakor hitro se človek sprijazni s tem, da so spremembe, toda ne nujno negativne, potrebne, je treba nanje gledati brez prizadetosti.

Komunizem je po njegovem prinesel domovini in svetu velike spremembe. Do nekaterih bi prišlo tudi brez njega. (Med te šteje npr. neodvisnost afriških držav.) Za vsako ceno vztrajati pri starem, čeprav se zdi, kot da bi zaustavili čas, je lahko pogubno.

Komunizem si lasti avtorstvo sprememb, ki so se posrečile, za neuspešne pa krivi druge. Ostaja pa vprašanje, kakšen bi bil položaj, če bi komunistični sistem ne prevladal. Meni, da je odgovor odvisen od gledanja posameznika ali skupine na to, saj pri tem niso mogoča objektivna dognanja, ampak le subjektivni vtisi. Tu pa je jedno vprašanja, namreč, ali smo za to ali proti temu, kar danes obstaja v komunizmu. Marsikaj bi nastalo ne glede na družbeni red, torej tudi komunistični, nekaj morda prej, nekaj drugače. Zato je težko pripisovati nekemu družbenemu redu specifične uspehe, toda tudi dolžiti ga ni treba za neuspehe, do katerih bi prav tako lahko prišlo brez njega. Za razmislek o tem navaja upadanje rojstev v Sloveniji in sprašuje bralce, čemu je treba pripisati upadanje med vojnami, resda sicer manjše, če ga po vojni pripisujejo moralni pokvarjenosti komunistične družbe. Nato opozarja bralce na premislek o pomanjkanju električne energije v Sloveniji (ker je premalo investicij v to? ker je preveč porabe?) in poudari, da v deželi, kjer manjka kapitala, osebna iniciativa pa tudi ni dovoljena, ne more priti do medsebojnega soodvisnega gospodarskega izpopolnjevanja. Pravi pa: »Ali ni tako v vseh deželah, ki brez zadostnih osnov streme po hitri industrializaciji?«

Meni, da komunizem, ne politični in ne gospodarski, ni edina sila na svetu. V nekem določenem času in prostoru je lahko najbolj nevaren, toda ne vedno in ne povsod. Vprašanje segregacije v Združenih državah je po njegovem trenutno ostrejša in nevarnejša, kot je komunizem.

Da bi bralcu približal svoj način razmišljanja, spregovori še o slovenskem železarnstvu. Gledano čisto gospodarsko, pravi, bi bilo najbolje zapreti vse železarne v Sloveniji. Toda sedanji režim očitno niha med željo, da bi vso veleindustrijo spravil

iz Slovenije, in med političnimi posledicami, ki bi jih to prineslo. Misli, da so zaenkrat (kar zadeva Jesenice) prevladali politični motivi. Sicer pa trdi, da se gospodarska produktivnost in nacionalna osamosvojitve redko ujemata. Komunizem v Jugoslaviji uzakonjuje decentralizacijo, toda ne uveljavlja je zadosti.

Sam ne more soglašati s komunističnim sistemom, ne more pa zanikati njegovih rezultatov ne doma ne v drugih komunističnih deželah; ne pripisuje jih sicer sistemu samemu, marveč »ljudem, ki v tem sistemu ali tudi navzlic temu sistemu grade in ustvarjajo«.

Bolj zapleteno vprašanje kot do sedaj navedena pa se mu v komunizmu zdi vprašanje svobode in svobodnega dela. V komunizmu je svoboda omejena na ustvarjanje in krepljenje socialističnega reda; kar temu nasprotuje, ni dovoljeno. Toda tudi nekomunistični režimi ovirajo tiste, ki delajo proti interesom režima ali ga hočejo celo prekucniti. Bistveno se mu zdi vprašanje, koliko ljudi je pri tem prizadetih.

Sprašuje se, čemu je treba pripisati uspehe komunizma po svetu. Zdi se mu, da je njegov največji uspeh to, da je dal milijonom ljudi upanje v boljšo prihodnost. Še pred desetletji npr. je v nerazvitih državah prevladovala vdanost v usodo, prepričanje, da ni mogoče spremeniti ne političnega in ne gospodarskega reda, ker je pač dan od Boga, bogov, narave ali raznih drugih odnosov. Preprost, neuk človek v tem redu ni mogel upati na boljše, zanj upanja, da bi prišel do oblasti, ni bilo. Vse to pa se je spremenilo z nastankom komunistične Sovjetske zveze in nato drugih dežel. Gospodarsko in socialno zaostala Sovjetska zveza v času revolucije je danes tekmeč za prvenstvo v svetu. In to kljub zaporam, zunanjim intervencijam, pomanjkanju kapitala, neizobraženim delavcem itd. Pisec nato da priznanje Hruščevu: »Vzglede Sovjetske zveze, na čelu katere je danes kmet brez prave formalne izobrazbe, je mnogo močnejši, kot bi mi to radi priznali.« Vzglede je namreč, da ni treba aristokracije in velekapitala in da ni od vekomaj dan ne razvoj ne delitev ljudi »po rodu in barvi kože«. Vse to je seveda moralo vplivati tudi na nerazvite. Protikomunizem poskuša to zavreti, toda neuspeh njegovega naprežanja prav v nerazvitih deželah je največkrat posledica tega, da preveč želi ohranjati pretekle strukture in njihove privilegije. Komunizem pa obljublja spremembe, spremembe na boljše. Treba je priznati, da se večini ljudi v socialističnih deželah godi boljše, kot se jim je pred komunizmom. Vendar pa ta blaginja še ni dokaz, da je red v komunističnih deželah pravilen. Prevečkrat so prikriti elementi totalitarizma in omejevanja svobode.

Zakaj zdaj pisec drugače gleda na komunizem kot pred dvajsetimi leti? Vojno je v glavnem doživljal na Primorskem in je zato že takrat drugače gledal na mnoge stvari kot njegovi kolegi v »Ljubljanski pokrajini«. Na Primorskem je bilo »bolj očitno intimno prepletanje komunističnega dela z narodnostnim prepovedom ter je protikomunistično delo marsikje dobivalo pečat nenarodnega dela«. Z Osvobodilno fronto so bili povezani ugledni narodnjaki in nepridipravi, velik del domače duhovščine in večina narodno usmerjene inteligence. Predvojna odcepljenost od Slovenije je tudi opravila svoje. Zdi se mu, da zato ni mogoče enačiti Janka Premrla-Vojka z Dakijem ali ustrelitev Ehrlicha z atentatom v ulici Ghega v Trstu. Dalje pravi, da bi gledal na komunizem drugače tudi, če o njem ne bi bil tako enostransko poučen in »če bi že takrat znal ceniti osebna žrtvovanja in idealizem nasprotnikov ter bi videl na njih kaj več, kot le zločinske namere – za pridobitev oblasti«. Tudi na osebno lastnino gleda zdaj drugače. Meni, da mora biti v moderni družbi omejena, ker se neomejenost kaj hitro sprevrže v socialno krivičnost, »ki prizadene mnogo več ljudi in jo smatram za mnogo večji greh, kot je kak nezakonski otrok, ki ga je povila preprosta slovenska služkinja«.

Meni tudi, da moč komunizma najbrž ni toliko vezana na moč sovjetske armade kot na moč idej, na predanost njenih razširjevalcev, zraven pa na počasnost protikomunistov pri sprejemanju sprememb. »Naš pogled je prepogosto uprt v preteklost in v ohranjanje tega, kar je v preteklosti ostalo nam danes v užitek in rabo. Komunisti načrtno podirajo ostanke preteklosti, kar je za vse one, ki v preteklosti in niti v

sedanjosti ničesar nimajo, mnogo več, kot jim obljublajo drugi.«³ Velikonjevi odgovori so imeli tudi med begunci velik odmev. Zelo so jih pohvalili npr. v Klicu Triglava v Angliji.

Bolj ali manj samostojna in vidna razmišljanja so se nadaljevala.

V Meddobju je leta 1984 Tone Brulc v dolgem članku dal deset priznanj novi Jugoslaviji. Na vprašanje:

»Kaj smemo in moramo priznati komunistom? Kaj bi lahko pomagalo do sprave naroda, ali emigracije?« je odgovoril:

1. Da so na najzložnejši način začeli reševati agrarno reformo, saj tista iz leta 1936 ni vodila nikamor. Komunisti so sicer morali na umeten način ustvariti kmečki in industrijski proletarijat, toda ne na tako okruten način kot v Rusiji; le vprašanje je, ali je to res bilo treba, saj jih zdaj zopet gonijo na kmete.

2. Če ne zadovoljivo, pa vsaj znosno so uredili odnose med Cerkvijo in državo. Cerkvi so sicer vzeli marsikatero področje, na tistem, ki so ji ga pustili, jo kontrolirajo in odnosi so večkrat odvisni od administracije, ki je v rokah borbenih ateistov (primeri: praznovanje božiča, dovoljenja za gradnjo cerkva, romanja in seveda pokop pobitih nasprotnikov v blagoslovljeno zemljo). Toda ločiti je treba pripoznanje cerkvenega predstavnštva in pripoznanje katoliške vere. Če je CMD (Cirilmetodijsko društvo) res pripomoglo, da je na pritisk režima bila ustanovljena samostojna slovenska cerkvena pokrajina, mu je treba to vlogo priznati. Sicer pa je bila prav ta samostojnost v emigraciji premalo poudarjena in premalo primerjana z navidezno samostojnostjo Socialistične republike Slovenije.

3. Slovensko gospodarstvo le ni tako zavoženo, kljub gospodarskemu izžemanju, kljub vzdrževanju šibkejših, s katerimi nima Slovenija nič opraviti.

4. Vsaj skušali so, z različnimi uspehom sicer, obdržati, ohraniti in razviti slovensko kulturo, čeprav ne na katoliški podlagi. (Primeri: popolna univerza, Cankarjev dom, Slovenska enciklopedija, obnova in ohranjanje zgodovinskih spomenikov, šolstvo itd.). Moti pa vsiljivo poudarjanje partizansčine in njene vloge v življenju naroda. Pisec upa, da se bodo slovenski kulturniki otesili tudi »temeljnih izobraževalnih jeder«.

Pri tem dodaja, da je »ideološka emigracija« vedno delovala za slovenske interese, in očita matici, da je zamejske Slovence pošiljala v tuje stranke. Posebno zaslugo pa pripiše beguncem pri organizaciji povojnega slovenskega šolstva na Primorskem.

5. Množično priseljevanje iz drugih republik ne more ogroziti biološkega obstoja slovenskega naroda. Nevarneje pa je, če se bo uresničila z osimskim sporazumom predvidena industrijska cona ob meji. Lahko bi pomenila večjo srbizacijo tega slovenskega ozemlja. Upamo, piše, da bodo v Socialistični republiki Sloveniji storili, kar so o tem pisali.

6. Po letu 1949, po iztreznitvi in zagledanosti v ruski vzorec, so začeli iskati nove poti, se zavedeli svojih napak v gospodarstvu, svoje odgovornosti in pogubnosti svojega delovanja za narod. Prav ta jih je namreč prisilil k temu, ne pa prepričanje. Boj, ki se bje med Vzhodom in Zahodom v Evropi, bo moral dokazati, da je Evropa s svojo kulturno homogenostjo in deležem pri ustvarjanju duhovnih dobrin še po stoletjih zmožna ustvariti nov ekonomski sistem, ki bo pravičnejši od komunističnega in kapitalističnega. Samoupravnega sistema pa še ni mogoče ne dvigati v oblake ne metati v blato.

7. Razvili so občevalna sredstva, promet in zaščitili, kljub razmetavanju narodnega bogastva, naravne lepote, razvili industrijo, turizem, storili veliko za napredek, kar kaže, »da samoupravljalni sistem ni samo podpiranje lenuhov, ampak da ima v sebi prvine resnične vzajemnosti in pravičnejše delitve ustvarjenega bogastva«. Ima pa v sebi kal bolezni – neučinkovitosti. Človeške nravi seveda tudi v Sloveniji še niso spremenili, saj je še v Sovjetski zvezi niso po 65 letih in z bolj surovimi metodami.

8. Pravočasno so spoznali nevarnost onesnaženega okolja in narave. Ekološkemu problemu posvečajo prav tak pomen kot drugim, če ne celo večjega. Družbena ureditev

doma pa ima več možnosti, da prepreči onesnaženje kot družba v kapitalističnih državah.

9. Jugoslovanska neuvrščenost ni samo propagandna fraza. Slovenci imamo z uvrščanjem sicer slabe kušnje. Tolikokrat smo se že uvrščali in postavljali na stran tega ali onega, pa vedno s slabim uspehom. Za svojo uvrščenost smo doslej želi le brce. Najlepši primer je zadnja vojna, »kjer smo na gostiji velikih zopet igrali vlogo drobiža, s katerim so si veliki plačevali usluge«.

10. Nekateri so se sprijaznili tudi s politično ureditvijo; Slovenija v Jugoslaviji jim je že vse in največ, o čemer Slovenci lahko sanjamo. »S tem priznajo komunistom, da so ustvarili idejo slovenske države, če ne popolnoma, pa vsaj v zametku, iz katerega bo prišla resnična samostojnost z vsemi državnimi atributi. Vsekakor moramo priznati, da je SRS korak naprej, če nam je to všeč ali ne.«⁴

Toda naj nas ta priznanja, ki jih je dal pisec, ne premamijo! Članek je posvetil narodni spravi in odločno pribil, da kljub vsemu navedenemu ni mogoča ne med narodom in režimom ne med begunci in komunisti, dokler se ne odkupi(jo) za pobite domobrance. Pisec je prepričan, da bodo komunisti prisiljeni storiti ta korak. Meni, da pri tem morda ne bo šlo več za preštevanje žrtev na eni in na drugi strani, ampak le še za nauk prihodnjim rodovom. »Čas sicer vse izravna, ne izravna pa morilca z umorjenim, zločinca s poštenim...« je prepričan pisec.

V isti številki pa je tudi sestavek Andreja Rota, ki mu je preteklost vse kaj drugega kot prejšnjemu piscu. V članku Emigracijska slika ob koncu drugega tisočletja – Pozdrav letu 2000 se v domišljiji sprehodi skozi pol stoletja slovenske begunske skupnosti v Argentini.

Najprej predstavi zapletenost, različnost in navzkrižja Buenos Airesa, ki je pred pol stoletja sprejel pod streho slovensko nazorsko emigracijo. Argentinci so tedaj čutili poraze in jih izrabili kot izredno priložnost, da se znebijo svoje »megalomanske shizofrenije«, ovržejo svojo »triumfalistično mitologijo«, se znebijo »nestrpnega nacionalizma«, skratka, da postanejo »normalen narod«.

Slovenec pa se ta čas kaže kot blodnja preteklosti. Slovenski človek je tedaj z razumom kar težko sledil dogodkom in se ni mogel sprijazniti s tem, da tudi sam sestavlja argentinsko skupnost. Za prihodnost nikoli ni vedel, vedno ga je presenečala. Seveda pa je še zdaj polno jasnovidcev, zlasti takih, ki se jim za malo zdi, da jih ljudje nimajo za preroke. O prihodnosti narodov, o njihovem razvoju pa je mogoče le sklepati, morda slutiti. Pisec pravi, da so Slovenci mnogokrat merili vsa dogajanja z izkušnjo predvojne dobe, bili preveč zatopljeni sami vase, bili premalo prožni pri spoznavanju novega sveta in so dolgo živeli skoraj samo za preteklost. Toda »čas (je) ublažil še najbolj boleče poškodbe in če jih ni prebolel oče, je sinu brazgotina bila le še znak, posebnost njegove osebnosti, a ne več rana, ki bi se okužila in krvavela. Emigracija dolgo ni bila pripravljena govoriti o spravi (prav tako ne uradna jugoslovanska oblast), ker je smatrala, da s tem potrjuje pravilnost določenih zgodovinskih rezultatov«.

Pred pol stoletja je bila po njegovem slovenska nazorska emigracija kot skupnost šele v nastajanju. Pred samim letom 2000 pa silijo na dan tehtna vprašanja: »Ali se bo nadaljevalo polstoletno vojno premirje še dolgo v XXI. stoletje? Ali preti človeku konec sveta, kakor so ga napovedovali znamenja in vedeževalci? Kaj bo s slovensko skupnostjo v Buenos Airesu?«

Polstoletno življenje in delovanje Slovencev v Južni Ameriki skuša (samo priložnostno) prikazati skozi naslednje prvine: nasledstvo, ideale slovenske skupnosti, umetnost ob koncu tisočletja, narodno identiteto, vero in Slovence po svetu.

Ob prihodu se slovenski emigrant še ni čisto zavedal svojega položaja. Na tuji zemlji je najprej moral spoznati svet, na prihodnost še ni bilo časa misliti. O nasledstvu je začel razmišljati šele, ko se je sam zasedel v tej deželi. Šele tedaj se je vprašal o prihodnosti. Bil je Slovenec doma, Slovenec v Argentini, toda koliko časa še? Spraševal se je, ali ne bi bilo bolje postaviti samo šotor in čakati, kot pa graditi trdno zgradbo, v kateri kmalu ne bi nihče več prebival. Toda malokdo si je sešil šotor in čakal na

obali svojo ladjo, s katero bi se vrnil. Čolni so v pristanišču strohneli, zdomec pa si je sezidal varno zavetje.

Prav ta emigrant, še bolj pa najbrž njegovi potomci, je v začetku preziral Argentinca, sčasoma pa postal njegov prototip, se pravi prototip tistega dela njegove zgodovinske dihotomije, za katero se mu je zdelo, da je edina, s katero si ohrani svojo identiteto, se pravi ne-spojitev, drugačnost.

Ta emigrant je bil po večini zaveden narodnjak in je tudi od mladine terjal s pravo versko gorečnostjo, skoraj fanatičnostjo, da se odloči za slovenstvo. Ta vnaša je bila na vrhuncu v 70. letih. Tedanji mladini med 18. in 25. letom, rojeni že v emigraciji, je morala pripadnost slovenstvu pomeniti vsaj toliko kot pripadnost zunanjemu »poslovnemu argentinstvu«. Načelo ostati vedno Slovenec je vsebovalo absolutno obvladanje slovenščine, spoštovanje in sodelovanje pri rasti vsega slovenskega (predvsem na duhovnem področju), vdanost slovenstvu pa je morala biti tako močna, da je kot trdnjava vladala nad vsakim domom. »Govoriti doma slovensko, samo slovensko, brati vse slovensko, torej čutiti slovensko, samo slovensko, kar je bilo že protinaravno in dišalo po posiljevanju duha.« Na stotine mladih Slovencev se je moralo izrekati ali za slovenstvo ali za argentinstvo ali za različne otenke enega ali drugega. Raziskave o tem so redke. Iz tistih izpred 20, 30, 40 let pa je moč sklepati, da je takó pojmovano slovenstvo upadalo in se ohranjalo samo pri res izbranih ljudeh. Pojavljala pa se je drugačna pripadnost slovenstvu. In ker ni bilo novih beguncev, se je pojavljala skrb, ali ni pričakovati skorajšnjega konca slovenstva v Argentini.

Svojevrsten je bil idealizem, ki so ga prvi emigranti skušali vcepljati v mladino. Seveda je bistveno vprašanje: Kje je bila srčika slovenskega emigrantskega problema? Je bilo to nazorsko vprašanje, je bilo politično? Če je bilo prvo, potem je bila slovenska skupnost zvesta svojim načelom; razvejeno versko življenje je v tem smislu zadosten dokaz nazorske nekompromisnosti z materialističnim nazorom. In če je bilo drugo? Politiki so vedno govorili, da bo zdaj zdaj emigracija morala pomagati Sloveniji pri njeni ureditvi. Že samo ta možnost je bila za stranke dovolj, da so še naprej gojile staro politično življenje, toda brez ljudske podpore, zato so ob koncu osmega desetletja dejansko izginile. Strankarski listi so gojili iluzije, pri tem pa zanemarjali in pozabljali pomembnejše vrednote. V emigraciji rojeni Slovenci pa so kmalu zavrgli poskuse, da bi slovenstvo povezovali z nujnim politično-strankarskim delovanjem. Kmalu se je pojavilo upravičeno »kompromisarsko« stališče večine mladih, ki so sicer ostali zavedni Slovenci, ki niso zanikali svojega zgodovinskega izvora, pretrgali pa so s problematiko pretekle zgodovine. Rot zapiše: »Brez vodilnih protagonistov tragičnega obdobja naše zgodovine je bilo mogoče tesneje navezati in ustvariti današnje stike z matično domovino.« Prav jim je zdaj prišla pomoč diplomatskega predstavništva, sodelovanje v matičnih in zdomskih publikacijah, kulturna izmenjava, izmenjava izkušenj, idej, obiski študentov, gostovanja iz matice itd.

Slovenstvo je za pisca vrednota, ki mora temeljiti na svobodi, kulturi, veri, narodni zavesti, ne pa na trenutnih zgodovinskih interpretacijah, katerih veljavnost so stare generacije zvedle in zreducirale na zgodovinska dejstva, ki so povzročila prelomnico v slovenskem narodu. Ta dejstva so zdaj (brez starih) dobila pristnejšo pričevanjsko vlogo. O povezanosti v zdomstvu rojenih Slovencev z matico pa pisec meni, da ni bila proti emigrantskim načelom. Prvi emigranti niso zamerili svojim sinovom, če so obiskovali domovino, zamerili pa so svojim vrstnikom, ker se jim je to zdelo nenačelno in oddaljevanje od njihovih idealov.

Današnji »zdomec«, mlajši ali starejši, se ne šteje več za emigranta, še manj za zdomca. Dvojnost, ki so jo čutili mladi ljudje, ker so pripadali argentinski in slovenski domovini, se je zadnje čase spojila na višji ravni. Ob vstopu v 21. stoletje se približuje novemu rodu, podobnemu srednjeveškemu viteštvu – duhovnemu plemstvu. Iz tako pojmovanega slovenstva in njegovega poslanstva nujno raste ljubezen do služenja tako umevanemu slovenstvu.

V kulturi se je slovenska skupnost v Buenos Airesu v zadnjih dvajsetih letih dokončno prebila iz zaprtosti, nepovezanosti z drugimi slovenskimi kulturnimi središči, iz sterilnosti in akademskosti. Zrasla je vrsta umetnikov in kritikov. Umetnost je dosegla zavidljivo raven. Pri tem je odigrala pomembno vlogo Kulturna akcija. Začela je prebijati led, saj ni bila nikoli politično angažirana in zato za režim (doma) nenevarna. Predstavljala je samo drugačnost, pluralizem v kulturi, in ob vstopu v tretje tisočletje postala eno od slovenskih središč, oplojenih s tujo kulturo, ki jo posreduje narodu doma, ki tudi obravnava iste probleme. Začelo se je medsebojno primerjanje, dopolnjevanje itd.

O narodni identiteti so se spraševale generacije, ki so bile rojene zunaj matičnega ozemlja, a se niso čutile ne izseljene ne odtujene, izkoreninjene ali zdomske. Rot pravi: »Seveda so še danes v letu 2000 izjemni slučaji, ki terjajo velike politične spremembe v matični domovini in iščejo obračun z nekdanjimi voditelji, da bi oživil desettisoče žrtev, katerim spomeniki in priznanje, ki ga jim je pred kratkim dala domovina, ni zadostovalo. To dejstvo je kmalu vzbudilo v manj prizadetih ljudeh ali takih, ki so znali prebresti nebstvene razlike, nekakšen pritajen srd proti ljudem, ki tako močno potrebujejo zgodovino...« Takšno gledanje, piše, je veliko let prevladovalo v buenosaireski skupnosti in v domovini. Toda vprašanje narodne identitete je v kulturno odprtih emigracijskih slovenskih krogih s pragmatičnim gledanjem na razna vprašanja predvsem teoretski problem. Ozko gledanje, ki so jim ga začrtali prvi emigranti, so mladi razširili s širšimi pogledi na svet. Pisec loči dve komponenti narodne identitete: biološko in kulturno. Pri zadnji se mu zdi zelo pomembna zavestna odločitev, da je nekdo Slovenec, ker se čuti Slovenca, ker je bilo njegovo življenje, njegova vzgoja, jezik, ravnanje v bistvenih vprašanjih v skladu z večino v matici. Tu pisec opozori na svojo anketo iz leta 1980 o uporabi slovenščine oziroma kasteljanščine v družinskih pogovorih v mešanih zakonih. Njene rezultate prikaže tudi grafično. Viden je občuten padec uporabe slovenščine in občutna rast uporabe kasteljanščine. Ker pa piše članek za leto 2000, predvidi še razmere do konca tisočletja. Že začeta usmeritev se še stopnjuje.

Pisec dalje meni, da so manj navzkrižij v zvezi s svojo narodnostjo doživljali rodovi rojeni po letu 1965. Ti so se hoteli uveljaviti predvsem v argentinski skupnosti. To je bilo sicer težavno opravilo, ker jih je poleg tenkočutnega slovenskega značaja oviralo še neznanje kasteljanščine. Zanimivo: najprej so se uveljavili v športu. V srednjih šolah, kjer jih je bilo največ 10 % vseh študentov, so na športnih tekmovanjih imeli polovico nagrajencev, upadala pa je študijska raven. Druga v tujini rojena generacija pa že ni več čutila te razdvojenosti.

Izseljevanje, meni pisec, je velik problem Slovencev, ki pa je premalo obdelan. Pred vojno se je z njim ukvarjala Rafaelova družba, ki je bila cerkvena organizacija, po vojni pa Slovenska izseljenska matica, ki prevečkrat zaide v politično tendencioznost. Informacije o tujih ljudstvih, s katerimi so se srečevali Slovenci, so, težko pa bo dognati, ali so Slovenci s svojo kulturo vplivali na kulturo teh ljudstev. Laže je govoriti o vplivih zunajevropskih kultur na zavest in morda življenje Slovencev. Piscu se zdi, da so glede tega veliko več naredili Slovenci v Združenih državah Amerike kot v Argentini. Bolj so se uveljavili v življenju naroda, med katerim živijo.

Zdaj, misli, ni več vprašanje, koliko časa se bodo Slovenci ohranili, ampak kaj, koliko in na kakšen način bodo prispevali narodni kulturi doma in narodu, med katerim živijo. Dejstvo bivanja Slovencev v svetu je pomembno za glavnino slovenskega naroda in za svet, v katerem obstajajo.

O veri. Kakor v času naseljevanja in v času emigracije tako imajo tudi danes duhovniki v oddaljenih udih slovenskega naroda pomembno vlogo. Slovenski narodni del si je daleč od svojega prvotnega središča vzgojil novo doživljanje absolutnega, vero lahko doživlja tudi čustveno in s posredovanjem umetnosti.⁵

Ob tem samo še kratko dopolnilo. V članku niso niti enkrat uporabljene besede komunizem, protikomunizem, domobranci. O veri pa je pisec spregovoril čisto na

koncu, a mislim, da ne zaradi končnega učinka in ker ne bi bil globoko veren, samo vero je vrnil le verskemu doživljanju. Oboje pa uvršča ta članek daleč stran ne samo od preteklega, ampak tudi sočasnega pisanja.

Kakšna je torej danes slovenska politična emigracija, ki se je že nekajkrat preimenovala: v ideološko, nazorsko, zdonsko? Del njenih pripadnikov še vedno trdi, da je bila Osvobodilna fronta zločinska, komunizem razbojniški, da so komunisti med vojno prvi pripenjali kljukaste križe na svoje rokave, da so sodelovali z okupatorji, da so partizani, to je komunisti, svojim nasprotnikom rezali ušesa, nosove, stikali oči itd. Nekateri danes sicer uporabljajo malo bolj izbrane besede, vsebina pa ostaja ista. O tem se lahko prepričamo takoj za mejo, zahodno ali severno. SLS ima že tretje vodstvo v begunstvu, a še vedno iz časov predvojnega strankarstva. Morda je edina vidnejša razlika pri njej, da je iz nekdanje krekovske jugoslovansko usmerjene postala slovenska. Vedri in oblači v Narodnem odboru, kjer ima poleg sebe še nekaj liberalcev, zdajšnjih demokratov. Odhajanj v domovino sicer ne ovira več, na srce pa vsakomur polaga, naj doma pouči Slovence, kaj morajo storiti, da se rešijo komunistov. Na enotni slovenski kulturni prostor ne pristaja, pripravljena je samo na enotni državni prostor. Vtika se v ravnanje zamejskih Slovencev in jim očita, da se preveč pajdašijo z matico. Obe bojovniški organizaciji se oklepata starih gesel.

Toda koliko beguncem in njihovim potomcem se zdi tako ravnanje še potrebno? Rot je predvidel, da bodo ob koncu osemdesetih let stranke izginile. Po zakonih narave sodeč se dosti ni mogel zmotiti. Res pa je, da so stari uspeli vpreči v svoj voz tudi nekaj mlajših, da nadaljujejo njihova bojovita strankarska, domobranska in družinska izročila, ki ne trpe nobenega sporazumevanja z narodom. Zaradi svoje nazorske izključnosti ostajajo zunaj naših domačih dogajanj, pa tudi zunaj dogajanj naroda, s katerim žive. Ko je dr. Andrej Fink leta 1987 na srečanju Draga govoril, da je bilo domobranstvo v jedru pravična stvar in da je za enoten kulturni prostor treba samo še osvoboditi osrednjo Slovenijo, je moral biti zelo razočaran, ko so mu udeleženci iz matice dali vedeti, da že kar sami opravljajo tak, včasih res težaški posel. Če pa se spomnimo še na njegovo molčečnost o begunskem ravnanju med argentinskimi dogodki, vidimo, da ta v begunskem taborišču rojeni zelo izobraženi potomec ene še danes najbolj vojskujočih se družin proti povojni Jugoslaviji, stoodstotni Slovenec in stoodstotni Argentinec ni bil glasnik ne doma za demokracijo prizadevajočih se Slovencev ne prav tako delujočih Argentinec. Izjema? Rot je zapisal, da ja. Upajmo!

Zato bi se kazalo več ukvarjati s tistimi, ki niso tako zagledani v preteklost, ki se ne čutijo več izseljene, ne odtujene, ne izkoreninjene in ne zdomce; s tistimi, ki se sprašujejo, kako lahko koristijo stari domovini z novo in novi s staro. In ne dodajajo, pod kakšnimi pogoji! Morda jih je še malo, vendar pa dovolj, da jih ni treba šteti za izgubljene dele slovenskega narodnega telesa, za njegove žrtve, žalostne in večkrat nepotrebne posledice druge svetovne vojne.

¹ Na to skupino me je po referatu opozoril zgodovinar Jože Dežman, zato je v referatu ni bilo.

² O tem je pisal tudi Janez Čuček v Sramota umira počasi.

³ Zbornik svobodne Slovenije, Buenos Aires, 1965.

⁴ Meddobje, Buenos Aires, 1984/3–4.

⁵ Prav tam.

Mislím da se ne motím, če pravím, da so bili delavci Narodne in univerzitetne knjižnice prvi, ki so na svojem področju začeli delati po načelih enotnega kulturnega prostora. Iskali so najrazličnejše stike in morali večkrat tudi mimo zakona, včasih celo proti njemu, nabirati ta tisk. Pred kakšnimi desetimi leti so ga začeli načrtno dopolnjevati. S podporo političnih dejavnikov Slovenije jim je uspelo prepričati tudi zvezno upravo, da dovoljuje uvoz tega tiska. Kljub temu pa je treba predvsem doseči, da bo uvoz slovenskega tiska urejal republiški zakon. Treba je tudi zmanjšati nadzor nad tem tiskom. Ne morem pa se še ogreti za to, da bi ga odpravili nad tistim delom, ki v resnici ne prinaša sporočil, vesti, obvestil, ampak le sistematično gonjo in prizadevanja, da bi spodjedli našo ureditev. Naj še jaz uporabim misel, da je desetkrat povedana laž enajstič resnica. Laži pa v tem tisku ni malo. To nas sicer ne bi smelo spravljati v zadrego, če bi na tem področju res že imeli razmere, da bi se s knjigo lahko borili proti knjigi. Bojim pa se, da prav tega še ne moremo. Zato so moja priporočila:

1. čimprej je treba odpreti čimveč arhivov,
2. čimprej je treba izdati zbornik dokumentov protirevolucije,
3. sproti, strokovno in strpno se je treba odzivati na izzive, ki s tem tiskom prihajajo tudi v naš prostor.

Zavedati se je namreč treba, da bi nekateri teh listov že prenehali izhajati, saj imajo majhno naravno zaledje (bralcev, namreč), možni mecení zunaj njihovih vrst pa se bodo spričo vse večjega sporazumevanja v svetu in vse bolj odprtega in veliko boljšega našega tiska gotovo raje odločali za drugačno »pomoč«. Tako te liste pravzaprav vzdržuje pri življenju naše zamejstvo in naša radovednost, ki se kaže onstran zahodne ali severne meje.

Precej zmotne pa so pri nas predstave o tem, koliko tega tiska je pod posebnim nadzorom. Pred dobrim letom je Društvo slovenskih pisateljev med drugim objavilo naslove listov in revij, ki bi jih, tako so menili, pri nas morali odprto prebirati. Toda od npr. petnajstih naslovov s Koroške je samo eden pod nadzorom, od dveh pa se tam znajdejo posamezne številke. S primorske zamejske strani pa je med 18 naslovi spet samo en list pod nadzorom, dva pa sta bila še pred nekaj leti. Če drugih listov v knjižnici ni, so to knjižničarske, ne pa politične zadrege.

Milica Strgar

VLADIMIR KAVČIČ

ČLOVEK KOT ŽRTEV ZGODOVINSKEGA DOGAJANJA

Doživetje vojne je bilo moje najbolj zapleteno, najgloblje in trajno doživetje, zato tudi dobršen del mojih pisateljskih prizadevanj temelji na teh izkušnjah. Več kot polovica mojih del se posredno ali neposredno ukvarja z vojno oziroma človekom v njej, z neposredno življenjsko ogroženostjo v vojnem spopadu, predvsem pa z moralnimi posledicami odnosov, nastalih v njej.

Tudi povojni, več kot dvajsetletni stiki z vojno generacijo in sistematičnim preučevanjem psiholoških in socialnih razmerij tistega časa so oblikovali zavest in celo prepričanje, da sem ne samo usposobljen, temveč naravnost poklican, da izrazim in posredujem svoje videnje tistega časa, svojo sodbo o tistem času.

Prepričan sem, da književnost lahko posreduje najbolj vsestransko in najbolj pogljbno podobo nekega časa, dogajanj in ljudi v njem. Sodobni književnosti so namreč na razpolago vsa sredstva znanosti, psihologije in informatike. Od sposobnosti integracije razpoložljivih informacij in sposobnosti njihovega estetskega oblikovanja je konec koncev odvisna sporočilnost in umetniška učinkovitost besedila.

S trilogijo *Žrtve* in s četrtnim delom, ki nosi samostojen naslov *Ko nebo zažari*, sem želel bralcem posredovati svoje kompletno spoznanje o drugi svetovni vojni. Ob uresničevanju tega načrta sem moral kaj hitro ugotoviti, kje so meje mojega vedenja in mojih spoznanj. Izkazalo se je, da pravzaprav še najbolje obvladam razmerja na podeželju. Prepričan sem bil, da so o akcijski, vojaški plati dogajanja pri nas že dovolj napisali drugi, da je to v največji meri naloga vojnih zgodovinarjev, da pa je v središču moje pozornosti posameznik s svojimi osebnimi doživetji in razmerji, za obravnavo teh pa eksakten in precizen faktografski prikaz niti ni potreben oziroma zadostuje že grobo oblikovan okvir zanj.

Prav tako se je hitro izkazalo, da kot pisatelj nisem kompetenten, niti mi ne bi bilo dovoljeno izražati vrednostne sodbe o politični ravni dogajanja oziroma opisovati dogajanje v slovenskem političnem vrhu. Ne samo zame, za pretežno večino naših ljudi in celo za tiste, ki so že med vojno opravljali pomembne vojaške ali politične funkcije, dogajanje v političnem vrhu ni bilo dostopno. To je bilo zanje del razmer, višja sila, zgodovinski tok, na katerega niso imeli osebnega vpliva. Konec koncev je bil vsakdo le del dogajanja, vzroki in prevladujoči elementi tega dogajanja pa so bili izven njega.

Preučevanje človekove usode iz nasprotne smeri, zasledujoč njegovo polje svobode in neodvisnosti, naj je še tako majhno ali celo nezadostno, je gotovo najbolj dosegljivo, miselno in čustveno najbolj obvladljivo. V besedilo, za katero se je izkazalo, da sodi med tri najobsežnejša književna besedila o drugi svetovni vojni na Slovenskem, sem vpletel vso meni znano in tipično vojno problematiko. Povezal sem jo s približno stotimi značilnimi ali tipičnimi osebnostnimi strukturami, za katere sem našel utemeljitev v času in dogajanju, kateremu sem sam priča, in jih seveda tudi poimenoval, označil z imeni, želeč jim tako vdihniti individualnost, utemeljeno z njihovimi psihofizičnimi lastnostmi, s socialnimi in drugimi zgodovinskimi okoliščinami.

Naslov tega obsežnega dela naj bi v sintetični in v simbolični obliki predstavljal vso v knjigi obravnavano problematiko in po možnosti posredoval tudi temeljno spoznanje pisca.

Odločil sem se za *Žrtve*, sodeč, da tako še najbolje, najbolj izčrpno poimenujem značilno usodo obravnavanih vojnih udeležencev, saj se je za večino od njih ta izkušnja

končala tragično. Če so vojno fizično preživel, so bili z njenimi posledicami zaznamovani vse preostalo življenje.

S tega, naknadno ugotovljenega »kriterija« sem ponovno preveril vse nastopajoče osebe.

Za večino od njih je naslov ustrezal. Žrtve so nedvomno bili vsi padli in pobiti, vsi umrli v taboriščih in izgnanstvu, žrtve so bili aktivni borci, a tudi pasivni udeleženci, celo tisti, ki so se slučajno znašli v spopadu nasprotujočih si sil. V skladu z ideološkimi opredelitvami je v zavesti vojnih udeležencev že zelo zgodaj nastalo razlikovanje med »dobrimi« in »slabimi« žrtvami. Slabe ali nepomembne so bile žrtve na strani naših nasprotnikov, obstajale so žrtve, ki so bile nepomembne celo z vidika obeh strani v spopadu, takšne žrtve so na primer bili skrivači, te so preganjali vsi. Vendar so po občečloveških merilih in s stališča njihovih svojcev to bile prav tako žrtve. Enakovredne drugim?

S stališča književnosti, ki preučuje usodo posameznika in želi upoštevati vse psihofizične danosti, ki so vplivale na usodo posameznika in jo določale, kakršnokoli apriorno vrednotenje žrtev sploh ni sprejemljivo, književnost raziskuje in odkriva nove razsežnosti dogajanja in posameznikovega doživljanja. Za književnost so zanimivi vzgibi in procesi, ki so oblikovali posamezne, tudi najbolj izjemne usode, zanimajo jo vzroki in zakonitosti miselnih procesov, ki so vodili v tragedijo, zanima jo človek v svojem bistvu. Vedeti hoče, zakaj se je z njim zgodilo prav to, kar se je, in ne kaj drugega. Zanima jo najgloblji človekova vsebina ne glede na ideološko oznako njenega nosilca.

Pravzaprav so za književnost najbolj zanimivi prav negativni junaki. Pri njih so doživljajski in miselni prepadi najgloblji, dileme najbolj zaostrene, »bogastvo« problematike največje.

Književnost ni zavezana ideološkemu in političnemu razsojanju, od nje pričakujemo, da nam v največji možni meri osvetli in razsvetli vsa nasprotja. Kajti z vidika posameznih osebnosti, s stališča osebnih nosilcev zgodovinskih, idejnih in vsakršnih nasprotij, so ta nasprotja lahko zelo relativna, pogosto so z mnogih aspektov prav majhna, časovna distanca pa jih lahko popolnoma zamegli.

Le vsestransko preučevanje človeka in njegovih življenjskih okoliščin nam lahko prikaže njegovo vpetost v čas in v konkretne razmere, njegovo odvisnost od časa in razmer.

V konkretnih zgodovinskih razmerah druge svetovne vojne smo nedvomno že kot narod bili določeni za žrtev. Za žrtev smo bili opredeljeni kot pripadniki rase, ki jo je nacizem štel za manjvredno. Temu pojmovanju se je bilo treba upreti z orožjem, boj pa zahteva žrtve. Svojevrsne žrtve nevednosti in neznanja so bili tudi tisti, ki so verjeli, da je vojno mogoče preživeti brez angažmaja, z izmikanjem.

Mnogi so bili žrtve miselnih vzorcev, katerim so pripisovali absoluten pomen in jih za ceno življenj vsiljevali tudi drugim, žrtve so seveda bili tisti, ki so se temu upirali.

Svojevrsna žrtev druge svetovne vojne je bil naš kmet, ki je bil po ideološkem vzorcu boljševisma obdolžen kulaštva in ga je bilo treba v imenu revolucije ekspropriirati. Žrtve je zahtevala prehitra in pretirana industrializacija, a začetke vseh teh zmot in napačnih ocen, napačnih prognoz družbenega razvoja lahko odkrivamo daleč v preteklosti, že pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej.

Seveda s stališča vladajočih miselnih vzorcev, s stališča zmagovalcev v vojni in s stališča vladajočih družbenih struktur žrtve niso enakopravne ne enakovredne. Njihova moralna vrednost je zelo različna. Književnost preizkuša, koliko so te sodbe utemeljene, kolikšna je njihova časovna in vrednostna utemeljenost.

S potekom časa in z dozorevanjem novih spoznanj se vse spreminja. Nastajajo novi vrednostni sistemi, novo razvrščanje zgodovinskih akterjev, nastajajo nove možnosti tudi za drugačno, času prilagojeno vrednostno razvrščanje posameznikov.

Književnost fiksira posamezne zgodovinske trenutke in značilne človeške usode v njih. Od njene pronicljivosti je odvisen njen domet, njena sporočilnost za nove čase.

TONE KEBE

Govorim kot nezgodovinar, torej laik. Zelo sem zadovoljen, da je zgodovinar Jože Dežman odprl vprašanje žrtev vojne. Tudi sam sem v dilemi, kako porazdeliti te žrtve. Po navadi pišemo o »dobrih« žrtvah, manj pa o »slabih«, toda dobiti celoto je pravzaprav zelo težko. Še do današnjih dni se nisem dokopal do podatkov, koliko žrtev je bilo na naši strani. Še teže je priti do vseh žrtev, ki jih je slovenski narod pretrpel zaradi obojestranskega spopada. Ko se opredeljujemo do njih, se moramo najprej vprašati, kdo in proti komu. Partizani smo se borili proti sovražnikom, ki so nas prišli zaslužniti, in to ni bil samo odpor partije, marveč nacionalni odpor. Pa so se našli ljudje in šli z ideoloških in razrednih pozicij z okupatorjem proti nam. Zdaj se njihove žrtve nekako postavljajo v ospredje, in mi pa bi morali reči »mea culpa« in se očistiti grehov. To ne gre, zlasti ne zdaj, ko smo še polni spominov na preteklost, ki nam je prizadejala veliko gorja.

So ljudje, ki predlagajo spravo med živimi zaradi mrtvih na obeh straneh. Te sprave ne maramo, ne mi partizani in ne poraženci. Tudi emigrant Vinko Levstek se sprašuje o spravi in s kom? »Komunisti za spravo niso primeren partner,« pravi emigrant. Tako nekako se spravlja tudi druga politična emigracija. Mlajša generacija se spaja sama od sebe, zdaj že druga in tretja, ko sklepa sorodstvene vezi. Organizatorji spravaštva ljudi samo dražijo in vnašajo mednje sovraštvo. Zadnjič so se Spomenka Hribar, dr. France Bučar, Jože Snoj in drugi, podali v bivše belogardistično gnezdo v Šentjošt in tam ljudi ob pijači razdražili, da so vpili in kleli narodnoosvobodilni boj in komuniste. Ako bi šli v partizansko okolje, pa bi se razburjali potomci partizanov.

Prav je, da zgodovinar Dežman ni razdelil žrtev samo na »slabe« in »dobre« in je navajal primere, ki jih težko opredelimo. Najbrž ste že slišali o zloglasnem partizanu Gadu v Dolomitih, ki ga je moralo dati partizansko vodstvo likvidirati, ker je prekoračil pooblastila. Navedel bom samo en primer, ustrelitev belogardističnega organizatorja v Horjulu, župana Bastiča. Naloga je bila zaupana Gadu, on pa je samovoljno ustrelil tudi njegovo ženo. Ta človek je našemu gibanju povzročil tudi druge težave. Kam naj bi potemtakem uvrstili partizana Gada kot žrtev?

Drugi tak primer je bila likvidacija notranjskega prvoborca in komisarja Toneta Šraja-Aljoše. Ubiti ga je dal narodni heroj Mirko Bračič. Obšel je sodne organe in poslal patroljo, da ga je spravila v grob. Po zaslugi Francija Strleta in drugih prizadevnih borcev in publicistov so Šraja moralno rehabilitirali in šoli v Novi vasi dali ime po njem. Pri razlagi učencem, ki bi do podrobnosti radi vedeli, kdo je vzornik, po katerem je poimenovana njihova šola, pa spet naletimo na tabu.

Bil sem navzoč, ko smo morali za zgled ustreliti dobrega borca, ker je za hip zaspal na straži. Vsa četa se je strinjala, da bi ga kaznovali s premestitvijo na Gorenjsko čez zaminirano mejo. Šlo je torej za kazen z dvakratnim tveganjem, za prehod čez mejo in za še težje razmere vojevanja. Toda ljudje v štabu bataljona so odredili, da ga je treba ustreliti za zgled pred četo. In tako se je tudi dogodilo.

Kam naj bi sodile vse navedene žrtve? Vsaka žrtev, tudi na oni strani, je bila po svoje nedolžna in »zamolčana«!

Izraza »dobri« ali »slabi« sta nastala zaradi črno-bele zgodovine. Vsaka stran, zmagojuča ali poražena, šteje svoje žrtve za dobre, objektivna zgodovina pa bi jih morala uvrstiti po svojih vidikih.

Ako gledam s svojega stališča, kot borec narodnoosvobodilne vojne, bi naše žrtve na bojnem polju vselej uvrstil med dobre, kajti uprli smo se pošteno, in nujno je tudi, da se je ta partizanska evforija vmesila v nas. Nekatere naše sence bodo odkrili z medvojnimi spopadom neobremenjeni zgodovinarji. Ironija do nas zmagovalcev je, da povzdigujejo žrtve premagancev in enostransko skrunijo naše žrtve tisti, ki so se borili na strani okupatorja.

DR. FERDO GESTRIN

Naj najprej pojasnim, zakaj se oglašam. Sem zgodovinar, ki se je pretežno ukvarjal s preučevanjem zgodovine starejših obdobj. Sedaj pa že približno tri leta intenzivno raziskujem zgodovino podkrimskih vasi s težiščem na narodnoosvobodilnem boju. Pri tem sem izhajal z nekoliko drugačnih vidikov in stališč kakor dosedanje zgodovinopisje. Mislim namreč, da je bila v njem vendarle le preveč poudarjena resničnost z vidika zmagovalca. Toda da ne bo nesporazuma, naj v odnosu na vso kritiko o nelegitimnosti zmagovalcev, ki smo ji priča zadnjih nekaj let, poudarim naslednje. Med narodnoosvobodilnim bojem se je bil tudi boj za revolucionarne spremembe na eni strani, na drugi pa proti tem revolucionarnim spremembam in ob podpori okupatorja ter proti narodnoosvobodilnemu gibanju. V tem boju, v tej »igri« so zmagali igralci z boljšimi kartami. No, da rečem drugače, zmagovalci so bili tisti, ki so navzdol in navzgor vodili realnejšo politiko, zmagala je Osvobodilna fronta pod vodstvom Komunistične partije Slovenije. Bi bila eventualna zmagata drugih tudi nelegitima? Torej to, kar govorim ni kritika dogajanja, ampak kritika našega opisovanja tega dogajanja. Vsekakor je naše zgodovinopisje o zgodovini narodnoosvobodilnega boja v pretežni meri proslavljanje zmagovalcev in hkrati seveda tudi vodilnih struktur. Nikjer, popravljam se, zelo malo, vsekakor premalo so prišli v njem do izraza ljudje, ki so v tem boju množično tako ali drugače sodelovali, ki so bili tako ali drugače usodno vključeni v eksistencialna dogajanja tistega časa na našem prostoru. To se da doseči le s podrobnimi študijami mikroprostora, njihovi rezultati in kvantifikacija pa bodo nato služili sintezi. Ko sem se torej odločil in sprejel pobudo ter začel preučevati zgodovino podkrimskih vasi, predvsem narodnoosvobodilnega boja, sem se lotil gradiva prav z vidika ljudi, z vidika »spodnjih« struktur prebivalstva, ljudi, ki so množično sodelovali v zgodovinskih dogajanjih tistega časa in doživljali vse zunanje in notranje pretese, telesne in psihične napore, lakoto, uničevanje, strah, grozo in smrt. Iz izkušenj tega preučevanja se mi zdi, da bi bilo potrebno – tudi zavoljo problematike, o kateri govorimo danes na tej okrogli mizi – raziskave tega obdobja v večjem obsegu preusmeriti tudi na množice ljudi, s katerimi so vodstva Osvobodilne fronte izvajala svoje politične in ideološke zamisli in s katerimi so sploh mogla zmagati. Raziskave pa naj bodo čim bolj kompleksne, zajamejo naj celotno dogajanje. Skratka, opisati je treba vključitev ljudi in njihovo vlogo v dogajanjih te nedvomno zelo pomembne dobe v naši zgodovini. Samo s takim pristopom bo mogoče tudi priti do približno točnega števila vseh žrtev, ki jih je od slovenskega etničnega telesa zahteval čas teh usodnih štirih let.

Rad bi nakazal, zakaj mislim in govorim tako. Sem štejem tudi problem, o katerem govorimo; razlikovanje na dobre in slabe žrtve je vsekakor treba izločiti. Podkrimskie vasi so bile od začetka narodnoosvobodilnega boja izredno pomembno območje za narodnoosvobodilno gibanje. Ko je okupator obvladoval vse poglavitne prometne smeri, se je dalo iz Ljubljane, ki je bila srce in duša Osvobodilne fronte, močan vir

človeške in materialne osnove za boj, priti prek Barja po dolinah Želimeljščice in Iške, pa tudi prek višinskih vasi, dovolj varno in razmeroma hitro globoko proti Kočevski, Dolenjski in Notranjski. Po drugi strani je krimsko-mokrško hribovje v neposredni bližini Ljubljane dajalo izredne možnosti za partizanski boj. Italijanski okupator je to ozemlje označil za trdnjavo, ki jo je mogoče z nekaj avtomatskega orožja ubraniti proti veliko večjim silam. Zato ni naključje, da je vodstvo narodnosvobodilnega boja sem že zgodaj usmerilo svojo dejavnost. Ni bilo naključje, da je tu že zgodaj zacvetelo partizanstvo, da je nato že maja 1942 tu nastalo eno prvih osvobojenih ozemelj in se je ljudstvo dvignilo v splošno vstajo. To ozemlje je nato v juliju kot prvo doživelo vso silovitost velike italijanske ofenzive. Strahovite okupatorjeve represalije (požigi celih vasi, streljanje talcev, tudi celih terenskih odborov Osvobodilne fronte, poboji številnega moškega prebivalstva in vseh zajetih borcev, plenjenje in nato množične internacije, večinoma v enem najhujših italijanskih taborišč na Rabu) so po evforiji svobodnega ozemlja zlomile številne borce domačine. Doma so ostali predvsem ženske, starci in otroci ter partizani domačini, ki so v enotah vdžrži pritisak italijanske ofenzive. Od decembra 1942 naprej so pod vplivom in z organizacijo lokalne klerikalne reakcije tudi v podkrimskih vaseh nastajale vaške straže, katerih vrste so polnili prav zavoljo tega iz internacije izpuščeni domačini. S kapitulacijo Italije, ko je bila zlomljena tudi moč bele in plave garde, je sledil nov velik val rasti partizanskih enot – seveda na razne načine – tudi iz podkrimskih vasi. V strahoviti nemški ofenzivi novembra 1943, v kateri je padlo večje število Ižancev, borcev Levstikove in Ljubljanske brigade, je del borcev domačinov spet klonil in dezertiral. Nato je sledila nova okupatorjeva represija, ki se ji je priključil teror obnovljene bele garde v obliki domobranstva. Do jeseni 1944 so domobranci skoraj v obliki prave državljanske vojne uveljavili popolno prevlado in gospostvo nad podkrimskimi vasmí in barjanskim rajonom sploh. To stanje je trajalo do osvoboditve.

Prevlado domobrancev na tem prostoru moramo povezovati z novim položajem krimsko-mokrškega območja. Po oktobru 1944 se operative partizanske enote na tem ozemlju niso več zadrževale. Konec novembra se je pred domobranskimi hajkami moralo umakniti jedro rajonskega odbora Osvobodilne fronte Barje. Posamezniki, ki so se poskušali vrniti, so bili v najkrajšem času odkriti in ubiti. Ljubljana, središče Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnega boja, je izgubila svoj veliki pomen. Do tedaj so iz nje odšle skoraj vse žive, za boj sposobne moči in izčrpala se je tudi materialno. Iz Ljubljane so do pozne jeseni tega leta odšli še zadnji vodilni kadri Osvobodilne fronte in Komunistične partije Slovenije. Na prehodu v leto 1945 je prišlo tudi do policijskega vdora v organizacije Osvobodilne fronte, katerega zadnje žrtve so domobranci pobili pred osvoboditvijo na Turjaku. Pretrgale so se tudi zveze in iz Ljubljane skoraj ni bilo več pomoči narodnoosvobodilnemu gibanju. Težišče gibanja se je preneslo na svobodno ozemlje Bele krajine in na Rog. Krimsko-mokrško ozemlje je za narodnoosvobodilni boj izgubilo pomen, ki ga je imelo poprej.

Prebivalstvo podkrimskih vasi je, grobo rečeno, sledilo tu nakazanim spremembam. Na začetku vojne so v podkrimskih vaseh prevladovali pripadniki klerikalne (SLS) stranke, v obeh takratnih občinah so imeli upravo v svojih rokah. Poleg sokolov z enim samim društvom na Igu so bila po vaseh kar zelo delavna društva kmečkih fantov in deklet: vse skupaj pa so nekako na osnovi vaške solidarnosti povezovala gasilska društva v skoraj vsaki večji vasi. V tem okolju se je Osvobodilna fronta sprva le počasi širila, na prehodu 1941 v 1942 pa je prvim aktivistom le uspelo organizirati večji del prebivalcev v Osvobodilno fronto in jih pridobiti za narodnoosvobodilno gibanje, za boj proti okupatorju. Pri tem so imeli veliko zaslug prav člani društev kmečkih fantov in deklet, sokoli in gasilci. V ljudski vstaji so sodelovali skoraj vsi moški in se nato v velikem številu vključili v narodnoosvobodilno vojno. Toda le del teh borcev, ki so se jim do leta 1944 pridruževali tudi drugi, je ves čas vztrajal v boju in enotah Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Precej se jih je v velikih preizkušnjah, ki smo jih nakazali, opredeljevalo po situaciji. Ni jih bilo malo, ki so se

dvakrat opredelili za partizane in nato vsakokrat prešli v nasprotno vojaško formacijo, med vaše straže in domobrance. Med njimi so dočakali konec vojne in povečini tudi smrt. Motivi za take, imenujmo jih življenjsko važne odločitve, so bili seveda zelo različni; vsekakor pa še daleč ne zgolj politični ali ideološki. Toda v veliki meri je prav zavoljo njih v podkrimskih vaseh padlo v razmerah »državljske vojne« zelo veliko žrtev.

Oprostite mi, da sem se s tem ekskurzom nekako oddaljil od obravnavane problematike. Toda iz teh dogajanj mi je dozorel sklep: če hočemo spoznati in dojeti vso globino narodnoosvobodilnega boja, je treba to obdobje proučevati v vsej kompleksnosti in hkrati odkrivati motive za opredeljevanje in včasih na videz nerazumljive odločitve. S tem pa se bomo približali tudi reševanju problematike žrtev.

MAG. ZDENKO ČEPIČ

V veselje mi je, da je dr. Gestrin povedal tisto, kar že dalj časa pričakujemo od našega zgodovinarja narodnoosvobodilnega boja, namreč da je treba tudi zgodovino narodnoosvobodilnega boja pisati »od spodaj navzgor«. Morda smo danes za takšen način že prepozni, vsaj kar se tiče ustnih virov. Res je, zgodovino narodnoosvobodilnega boja smo začeli pisati pri vodstvu, pri tako imenovanih političnih strukturah in jim na ta način postavljali spomenike. To je pač način političnega zgodovinarstva. Menim, da se sedaj lahko obrnemo in začnemo raziskovati in pisati »od spodaj navzgor«. To je na neki način tudi namen današnje okrogle mize, ki ima morda malce nenavaden naslov *Žrtve druge svetovne vojne pri nas*, toda prav prek mrtvih bomo lahko prišli do živih. Tudi v metodološkem raziskovanju »od spodaj navzgor«.

ZDRAVKO KLANJŠČEK

Sem eden izmed tistih, ki na neki način sodelujemo pri zgodovinarstvu o drugi svetovni vojni že več kot petintrideset let. Morda sem tu med najstarejšimi, ki so se s temi vprašanji ukvarjali ves ta čas. Najprej sem bil urednik slovenskega dela Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, ki ga najbrž vsi poznate, nato sem pripravljaj monografijo o narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem ob sodelovanju v javnosti tedaj že znanih zgodovinarjev.

Spregovoril bom o vprašanju, postavljenem v diskusiji, ali so dosedanja zgodovinska dela nastala le s stališča zmagovalcev in govore le o njihovem zmagoslavju. Mislim, da je bila stvar realno drugačna in da se je razvijala s čisto drugačnih vidikov in zaradi drugih razlogov.

Poleg univ. prof. Metoda Mikuža, ki je začel na Slovenskem prvi raziskovati zgodovino narodnoosvobodilnega boja kot celoto, je v Ljubljani začela zelo zgodaj, že leta 1951 delovati skupina sodelavcev Vojaškega zgodovinskega inštituta, in sicer na področju vojaške zgodovine. Najprej je delovala pri Muzeju narodne osvoboditve in nato pri Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja. Tako je kot sad njenega delovanja najprej nastajal slovenski del že omenjenega Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, nato pa tudi monografija o narodnoosvobodilni vojni. Medtem ko je nastajanje Zbornika v veliki meri spodbudil spor Jugoslavije z informbirojem, je bila omenjena monografija del velike jugoslovan-

ske akcije, da bi čim bolj temeljito in nazorno prikazali narodnoosvobodilni boj in njegove izkušnje. Ta akcija je bila pravzaprav tesno povezana z uveljavljanjem doktrine in teorije splošnega ljudskega odpora. Načrt ni bil uresničen v celoti. Le na Slovenskem je nastala monografija Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, ki je, kot je znano, doživela tri izdaje v slovenščini (1976, 1977 in 1978) in krajši povzetek v srbohrvaščini, ki sem ga napisal pozneje in je izšel leta 1984 v Beogradu.

Leta 1963 sta Vojaški zgodovinski inštitut in Vojaški izdajateljski zavod začela tudi pripravljati in izdajati široko zasnovano zbirko monografij bojnih poti brigad in odredov. Ko je čez dve leti prišlo do zastoja v tej akciji, je Zveza združenj borcev NOV Slovenije začela ustanavljati skupnosti nekdanjih borcev posameznih enot. Pod vodstvom odbora za zgodovino, ki se je kmalu preimenoval v komisijo za zgodovino, je začela nastajati zbirka monografij, ki je dobila ime Knjižnica NOV in POS. Prva knjiga v tej znameniti zbirki je izšla leta 1965, danes pa je v njej okrog 70 knjig, kar je za naše razmere že precej. Pri pripravi rokopisov je sodelovalo tudi veliko tovarišev, ki po stroki niso zgodovinarji, temveč so se zgodovinopisja priučili. K boljšemu delu so jim pomagali brošura z osnovnimi navodili, ki jo je izdala komisija za zgodovino, pa tudi mentorji in recenzenti, ki jim jih je določila. Čeprav je število monografij resda že precejšnje in bi se komu na prvi pogled celo zdelo, da je storjeno veliko, to še ni zgodovina narodnoosvobodilnega boja v celoti. Zato je komisija za zgodovino pri predsedstvu republiškega odbora ZZB NOV Slovenije sprejela pobudo o ustanovitvi še ene zbirke, in sicer Knjižnice OF, ki naj bi obsegala monografske orise razvoja narodnoosvobodilnega gibanja po območjih, načelno nekdanjih okrožjih, in tudi dela o posameznih problemih razvoja gibanja.

Z obema knjižnicama bi imeli že dokaj dobro mozaično podobo razvoja narodnoosvobodilnega boja in skupaj naj bi bili solidna podlaga za kasnejšo sintetično obdelavo zgodovine narodnoosvobodilnega boja kot celote.

Res je, da je bilo doslej napisanih največ monografij o brigadah, odredih in divizijah, pa tudi znana vojaškozgodovinska monografija Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945 je nastala po tej poti in kot prizadevanje več avtorjev, medtem ko zgodovine Osvobodilne fronte še nimamo. Tudi monografij o razvoju narodnoosvobodilnega gibanja po območjih, predvsem po okrožjih ali vsaj po občinah, nimamo dovolj. Na tem področju je veliko možnosti za uveljavljanje mlajših zgodovinarjev, potrebni so le volja, pridnost in spretno pero.

Če imamo v vidu okoliščine, kako je potekala ta aktivnost, potem je jasno, da ne gre presoјati stvari tako, da so avtorji pisali le zgodovinska dela o tistih, ki so bili zmagovalci. Nihče ni imel takšnih namer in nihče ni ovalil pisanja zgodovinopisnih del o drugih vprašanjih. Rezultati so predvsem sad zelo velike zavzetosti avtorjev in odborov skupnosti nekdanjih borcev narodnoosvobodilne vojske oziroma ZZB NOV Slovenije kot borčevske organizacije. Če so še velike vrzeli zgodovinopisja pri orisu nekaterih drugih vprašanj razvoja narodnoosvobodilnega boja, potem je to bolj posledica premajhne organiziranosti in uspešnosti historiografije kot stroke.

Monografije o bojnih poteh partizanskih enot ali o vojaških zgodovinskih problemih so sestavni del vojaške zgodovine. Vojaška zgodovina pa je pri kulturnih narodih, tudi pri nas najbrž mora biti tako, ena od vrst zgodovinske vede. Tako kot so ekonomska, umetnostna, tehnična, pravna ali še kaka druga zvrst zgodovine, je tudi vojaška ena od teh. Enačiti vojaško zgodovino z zgodovino narodnoosvobodilnega gibanja ali z občo zgodovino narodnoosvobodilnega boja je po mojem mnenju nepravilno, čeprav je tudi v takšnih delih zgodovinski oris treba povezovati s političnimi razmerami. Ko je na primer nastajala monografija kake brigade, je bilo naravno, da je avtor opisoval nastanek in razvoj brigade ter njene boje, mentorji pa so ga spodbujali, naj vanjo vključi tudi seznam žrtev oziroma padlih borcev te brigade. Pri odrednih monografijah smo svetovali, naj bo več povezanosti s terenom, pri drugih, čisto vojaških temah pa kaj drugega. Ne bi smeli torej govoriti, da je slabost monografije, če v njej ni tistega, kar vanjo ne sodi. Bolje bi bilo tedaj govoriti o pomanjkljivosti zgodovinopisja kot

dejavnosti, da le-to premalo obravnava razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na terenu, tako na določenih ožjih območjih kot tudi na Slovenskem kot celoti, oziroma da se premalo loteva novih tem in raziskav, ki bi odpirale nove vidike. V monografiji, ki bi nastajala s takšnim ciljem, pa bi vsekakor morali govoriti o vseh vrstah žrtev, tudi, na primer, o padlih domobrancih. Menim, da zgodovinopisno delo o razvoju narodnoosvobodilnega boja na nekem območju ne bi bilo dobro, če ne bi obravnavalo teh vprašanj v celoti, če ne bi v celoti obravnavalo procesov, ki so se dogajali na tem območju, omahovanja množic zdaj na to, zdaj na drugo stran in podobnega.

Tudi v širšem smislu, v smislu, kot je govoril Dežman, sem mnenja, da ni pravilno, da zgodovinska dela presoјamo po tem, kdo jih je pisal, ali so jih pisali zmagovalci ali poraženci, se pravi, beli nasprotniki. Menim, da treba zgodovinska dela deliti po tem, ali so dobra ali slaba, pri obravnavi nekega problema pa naj zgodovinar obravnava vse vire, tako partizanske kot nasprotnikove. K njim štejem tudi vire iz druge roke in literaturo. Prej omenjena Bela knjiga, izdana v Clevelandu, ki sem jo natančno pregledal, ni dobro zgodovinopisno delo, čeprav je v njej najti tudi koristne podatke. Prej bi rekel, da je ta knjiga propagandno gradivo, da je to emigrantska politična literatura. Če jo analizirate, najdete v njej strahotne napake tudi pri dejstvih, ne samo pri izhodiščih, celo imena se ponavljajo itd.

Ni mogoče zanikati, da smo bili aprila 1941 napadeni, da smo bili okupirani in razkosani in da je čisto normalna reakcija zasužnjenega naroda, da se bojuje za svojo svobodo. Če je tako, potem je treba v takšnem boju realno ugotoviti tudi delež komunistov in drugih elementov delavskega gibanja, kakšno vlogo so odigrali v narodnoosvobodilnem gibanju, ne pa le iskati napak, ne biti proti njim in zanikati vse povprek. Takega načina ne moremo imenovati znanstveni. Znanstvenost pomeni raziskovati in prikazovati dejansko stanje.

Ko smo pripravljali monografijo Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, je bilo slovensko zgodovinopisje na določeni ravni. Imeli smo že določene raziskave, nekatere so nastajale, veliko vprašanj pa je bilo obdelanih kasneje. Če smo hoteli pripraviti pregled narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem, smo lahko izhajali le iz tega dejanskega stanja. Tako jo je treba presoјati tudi zdaj, saj je nemogoče zahtevati od nje, da odgovori na vsa vprašanja. Če bi hoteli tedaj opraviti vse natančne raziskave, na primer o žrtvah, kot je bilo tu slišati, bi morali takšno knjigo pripravljati zelo dolgo in je najbrž še danes ne bi bilo.

V današnji diskusiji se prepletajo strokovni in politični pristopi. Menim, da se mora zgodovinopisje od nekaterih takšnih pristopov, lahko bi jih imenovali tudi politikantski, ločiti in probleme obravnavati s strokovnega stališča. Tako tu načeto vprašanje »sprave« ne sodi v obdobje 1941–1945, temveč v osemdeseta leta, v zdajšnji čas. Če bi hoteli kaj povedati o tem vprašanju v letih vojne, potem bi morali govoriti o tem, da je narodnoosvobodilno gibanje ob kapitulaciji fašistične Italije 1943 ponudilo vsem pripadnikom MVAC, naj se vključijo v narodnoosvobodilno vojsko, v drugi polovici leta 1944 pa je tudi domobranskim vojakom poslalo več pozivov, naj zapustijo okupatorjevo službo in se pridružijo narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije, ki so jo zavezniki že priznavali kot del protihitlerjevskega tabora. Ali ni bila to ponudba sprave, ki pa je tedaj, razen nekaterih izjem, pripadniki domobranskih postojank niso hoteli sprejeti. Kaže, da zato, ker so še vedno verjeli iluziji, da bo prišlo do spopada med Vzhodom in Zahodom. To so dejstva, ki jih ni mogoče ovreči.

nim bojem bila ali ne, in če je bila, v kolikšni meri in kako se je kazala. Državljanska vojna gre skupaj s protirevolucijo, ki pa je le drugi pol revolucije. To pa smo med narodnoosvobodilnim bojem imeli oziroma izvajali. Vendar če bi danes na tej okrogli mizi načeli to temo, bi se dolgo vrteli okrog nje kot mačka okrog vrele kaše.

Naš namen tudi ni kritika vaše knjige. Ugotavljamo le, da je to dosedaj edini resni poskus prikaza številčnega stanja žrtev vojne ali izgub slovenskega naroda v drugi svetovni vojni. Vidimo pa lahko, da gre za oceno, na kar avtorji opozarjajo sami, in ne za dokončno število. To ni kritika tega dela, marveč ugotavljanje, da se naše zgodovino pisje kot stroka tega še ni dovolj zavzeto lotilo.

Kar pa zadeva dobre in slabe strani tiste druge »zgodovine« oziroma izdelkov drugega »zgodovino pisja« – če se tistemu sploh lahko tako reče – tistega z druge strani meje, iz Argentine in od drugod, nočemo niti vedeti zanje, niti jih videti, niti jih strokovno presojati. Tako je na primer knjiga Stanka Kosa Stalinistična revolucija na Slovenskem zamolčana, tako s strokovnega kot politično-ideološkega stališča. Bila pa bi vredna strokovne analize, saj je v veliki meri grajena na naši, nam vsem znani literaturi o zgodovini narodnoosvobodilnega boja, na delih dr. Mikuža in dr. Ferenca. Mislim, da je naša napaka, da se tega dela nismo lotili strokovno in ga strokovno zavrnil. Nima smisla vtikati glavo v pesek in se skrivati za tem, češ, avtor je politični in idejni nasprotnik in pripadnik politične emigracije, s katero nimamo nič. Knjiga, s katero vendarle imamo nekaj, pa čeprav je ne priznavamo, namreč obstaja. Obravnava isti čas, iste procese, v veliki meri uporablja iste vire in isto literaturo. Če tega ne vidimo ali nočemo videti, je to slabo tudi za naše zgodovino pisje. In takšen način bi morali preseči. To pa ni nikakršna narodna sprava, ampak bi to moral postati normalen strokovni način delovanja našega zgodovino pisja.

JOŽE DEŽMAN

V besedilu Vladimirja Kavčiča bom zamenjal besedo književnost z besedo zgodovina:

»Za zgodovino so zanimivi vzgibi in procesi, ki so oblikovali posamezne, tudi najbolj izjemne usode, zanimajo jo vzroki in zakonitosti miselnih procesov, ki so vodili v tragedijo, zanima jo človek v svojem bistvu. Vedeti hoče, zakaj se je z njim zgodilo prav to, kar se je, in ne kaj drugega. Zanima jo najgloblja človekova vsebina, ne glede na ideološko oznako njenega nosilca.«

Pisatelj je opredelil maksimo raziskovalca, gre za »totalno« zgodovino. Podobna raziskovanja poznamo na Zahodu, npr. v okviru pripovedne zgodovine, in so označena kot pisanje zgodovine od spodaj, kot demokratizacija pisanja zgodovine ipd. Gre preprosto za to, da bi v državi, ki prisega na delavski razred, pričakovali tako zgodovino pisje, ki bi delavskemu razredu, ljudstvu posvetilo posebno pozornost. Trdim, da tega nismo naredili. Predlagam, da v Knjižnici NOV in POS pregledamo sezname borcev in žrtev in ocenimo podatke, ki so zbrani o njih. Koliko so ti podatki obdelani in razumljivo, jedrnatost predstavljeni bralcem?

Sam sem brž po študiju podvomil o načinu pisanja zgodovine, kot ga zahteva Knjižnica NOV in POS. Zame je sporen v obrtnem smislu, saj zagovarja princip kronike kot najbolj preprostega zgodovino pisnega rokodelstva in se nikakor ne približuje strukturno-genetskemu zgodovino pisju.

Še o žrtvah vojne po vojni. Eno od vprašanj je povrnitev vojne škode. Kako je ta država delila denar, ki ga je dobila za trpljenje svojih državljanov? Npr. taboriščniki, na katerih so v nacističnih koncentracijskih taboriščih opravili medicinske poskuse, so dobili le neznaten del njim nakazanih mark. Potem je zanimivo, kakšen je bil razvoj rodov, ki so jih opredelili medvojni dogodki. Vzemimo vstop v komunistično partijo.

Vanjo je bilo na primer do konca leta 1945 sprejetih več sto Bohinjcev (blizu 8 % prebivalcev). Iz njihovih takoj po vojni napisanih biografij je razbrati zaupanje v novi odrešilni nauk. Do leta 1955 so iluzije umrle. Partizanske partije takrat v Bohinju domala ni bilo več. Partije je pometlo kmečko vprašanje, razčiščevanje z vero, osebni razlogi. Člane, ki so ostali, lahko grobo razdelimo na idealiste, vernike komunizma na eni strani, in karieriste, mnoge skorumpirane na drugi. Seveda pa pomeni odločitev o takem spraševanju zgodovine problematizacijo določenih ideoloških konstrukcij.

Ločitev politike od stroke? Ali to pomeni, da s tega shoda pošljemo CK ZKS, RK SZDL, RO ZSS pobudo, naj razpustijo zgodovinsko komisijo, svete za varovanje in razvijanje izročil, skratka vse organe, ki zdaj bedijo nad zgodovino?

ZDRAVKO KLANJŠČEK

Predgovornik je vprašal, zakaj v Knjižnici NOV in POS ni zaslediti obravnave takšnih vprašanj, kot je vprašanje delavskega razreda in drugih. V Knjižnico NOV in POS smo vključevali vojaško-zgodovinske teme, kronike odredov, brigad in divizij, pa tudi probleme iz te tematike. Ta zbirka je vojaškozgodovinska, njene knjige govorijo o naši slovenski narodnoosvobodilni vojski in njenih bojih, pišejo pa jih poleg zgodovinarjev tudi znani poveljniki in politični komisarji slovenskih narodnoosvobodilnih enot. Monografije o takšnih vprašanjih, kot je vloga delavskega razreda v narodnoosvobodilnem boju, sodijo v Knjižnico OF. Zelo bi bil vesel, če bi lahko prebral kakšno takšno monografijo. Zakaj kritiki Knjižnice NOV in POS ne napišejo takšne monografije in nam z lastnim zgledom pokažejo, kako naj se takšni stvari streže? Komisija za zgodovino pri predsedstvu RO ZZB NOV Slovenije pa je nastala za to, da pomaga nastajanju zgodovinopisnih del, in ne da bedi na zgodovinopisjem.

MAG. ZDENKO ČEPIČ

Ker je naš današnji namen govoriti o žrtvah, se res ne bi spuščali v to, ali je Knjižnica NOV in POS oziroma dela, ki v njej izhajajo, dobra ali slaba. Sam lahko obljubim, da bo sekcija za sodobno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije, če bo delovala in, seveda, če bom njen predsednik, odprla tudi resno razpravo o zgodovinopisju narodnoosvobodilnega boja in o Knjižnici NOV in POS. Seveda na načelih, kot sem jih predlagal za današnji pogovor: brez strasti in osebnih diskvalifikacij, predvsem pa na podlagi argumentov.

DR. FERDO GESTRIN

Dovolite mi, da se še enkrat oglasim, ker se mi dozdeva, da sem s svojim nastopom sprožil to smer razprave. Poudaril bi rad, da nikakor nisem mislil na vsebinsko kritiko zgodovinopisja o narodnoosvobodilnem boju. Njegovi rezultati niso majhni, dalo je

ogromno, in to ne samo po količini. Seveda ni zajelo vsega, kar je zopet razumljivo. Nujno je bilo, da je bilo sprva v začetku zanimanje zlasti za vojaško zgodovino. Napisati jo je bilo treba – med drugim tudi zaradi pomanjkanja virov, čeprav to ni bil edini vzrok – v času, ko so bili živi še neposredni udeleženci, borci partizanskih enot, o katerih piše cela serija knjig. Prav tako je povsem razumljiva spominska literatura itd. Toda ta stopnja zgodovinopisja narodnoosvobodilnega boja je v zadnjih dveh desetletjih že bistveno presežena. Skratka, dejstvo je, da je celotno zgodovinopisje narodnoosvobodilnega boja dalo trdno podlago za nadaljnje raziskave. Iz njegove analize bo lahko priti do načrtov, kaj vključiti v neposredne raziskave. In to, kar bi bilo treba zajeti, se ujema tudi s tem, o čemer je govoril Dežman. Predvsem pa bi se bilo treba lotiti veliko bolj kompleksnega preučevanja narodnoosvobodilnega boja v makro in mikro študijah.

Razprave o zgodovinopisju narodnoosvobodilnega boja tukaj in sedaj res ni treba načenjati. Podprl bi predlog, da se to organizira kdaj pozneje. Razprava o tem bi nedvomno koristila vsem, tako zgodovinarjem kakor tudi ljubiteljskim piscem, katerih delež v njem ni majhen.

IVO ŽAJDELA

Naj takoj na začetku poudarim, da je zame vprašanje **sprave** vprašanje **strpnosti** oziroma **demonopolizacije nad resnico**. To je zame ključna ugotovitev, iz katere bom izhajal v teh nekaj minutah.

Mogoče najprej dve, tri replike na do sedaj povedano. Z veliko pozornostjo sem sledil izvajanju Milice Strgar o slovenski politični emigraciji. Moram reči, da so skoraj vse njene ugotovitve oziroma trditve zelo diskutabilne, posebej še tiste, ki vsebujejo komentatorske primesi. Milico Strgar bi zaenkrat samo vprašal, kdaj so slovenski begunci zadnjič v domovini poskušali izvesti teroristični atentat. To me zelo zanima, saj sam ne poznam nobenega takšnega primera, ona pa je poudarila samo **nekonkretno** trditev.

Upam tudi, da bo dr. Gestrin v svoji študiji, o kateri je govoril in s katero se zdaj ukvarja, navedel tudi **vzroke** za prehajanje ljudi iz enega tabora v drugi, kajti **vzroki** so pri vseh teh občutljivih zadevah izrazita nujnost oziroma **ključ** za razumevanje in vrednotenje takratnih dogajanj.

Še replika na izvajanje Zdravka Klanjščka. Nevzdržna je misel, ki jo je izrazil, da je treba zgodovino in zgodovinarje deliti na dobre in slabe. To držo lahko le **toleriram**. Ali naj se potem postavim z njegovimi kriteriji na pozicijo in rečem, da je vse partizansko spominopisje zanič, prav tako pa tudi emigrantsko?

»Če hočemo biti vredni njihove žrtve,
je potrebno,
da vsaki Slovenec na najboljši način izvrši nalogo,
ki so nam jo naložili mučenci.«

Še enkrat naj poudarim, da vsebino tukaj obravnavane teme razumem kot prispevek k **detravmatizaciji** stanja, ki se ga bom v nadaljevanju dotaknil.

Tema vojne žrtve, ki jo obravnavamo, je droben kamenček k realnejši obravnavi podobe naše polpreteklosti. Brez temeljitejšega poznavanja te polpreteklosti pa je oteženo analiziranje in reševanje današnjih razmer, ki na nekaterih področjih že mejijo na brezizhodno stanje. »Zmagovalci« v »NOB«, ki ga jaz imenujem državljanska vojna, so postali v miru poraženci, še posebej moralni poraženci, ki bodo, kot na žalost vse kaže, končali na smetišču zgodovine. Zakaj? Odgovorov na to vprašanje oziroma za argumentacijo gornje ugotovitve je preveč. Človeka, ki jih proučuje ter beleži v spominu, dobesedno boli glava; ne vzdrži vse te moreče resnice o nemorali neke ideologije. Poleg vse te krvave revolucije oziroma državljanske vojne mori človeka tudi travma nepokopanih žrtev in seveda kalvarija preživelih žrtev.

Politična emigracija, ki je posledično sledila revoluciji oziroma državljanski vojni, priča, da se je revolucija podaljšala v permanentno državljansko-vojno stanje v naslednjih 45 letih po koncu druge svetovne vojne in traja še danes. Posledice tega so katastrofalne – povsod okrog nas. Preprosto nedoumljivo je, kako lahko ena skupina ljudi, ki ima v Sloveniji še vedno veliko oblastveno moč, vzdržuje popolno anahronistično stanje, ko je cela vrsta Slovencev še po 45 letih izobčena iz domovine. Politični emigranti so specifične žrtve (državljanske) vojne, ki je na osnovi kominternovskega boljševisma pustošila po tej deželi.

Uradna slovenska politika še vedno vztraja pri sintagmi »sovražna politična emigracija«. Kdor pozna kalvarijo ter življenje in delo slovenske politične emigracije, tistemu se ta uničujoča ideološka diskvalifikacija lahko zdi milo rečeno smešna. Ali je angažiranje pri pričevanju takratnih dogodkov res lahko »sovražno delovanje«? Za pokvarjeno ideologijo vsekakor. Zame pa je vztrajanje pri tem državljansko-vojnem stanju nedopustno...

Posebno poglavje teh žrtev (državljanske) vojne na Slovenskem je seveda publicistika slovenske politične emigracije. Prav v njej naj bi bilo »sovražno delovanje« najbolj prisotno. Ob tem človek enostavno ostaja brez besed. Povsem nesprejemljivo je, da je v Narodni univerzitetni knjižnici v posebnem fondu, za katerega velja poseben režim, literatura pomembnega dela slovenskega naroda skorajda hermetično zaprta in celo nepopolna. Sam imam s tem fondom posebne – negativne – izkušnje, ki se jih Slovenci lahko samo sramujemo. Mislim seveda na težko dostopnost emigrantske literature, na precejšnjo nepopolnost zbirke, posebej pa na to, da je posameznik, ki se za to literaturo zanima, takoj podvržen inkriminatorični klimi. Največji donesek slovenske zgodovinske »znanosti« pa je dejstvo, da inštitucija, kjer se pišejo knjige na temo narodnoosvobodilnega boja, mislim na Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, ne hrani osnovne literature »druge strani« (na primer Vestnika in Tabora ter recimo »Kosove« Stalinistične revolucije na Slovenskem, ki se da kupiti tik za »železno zaveso«). Tudi tu sem brez komentarja!

Zato sem iz protesta zaradi tega anahronističnega stanja v slovenskem zgodovinskega Tabora (št. 1-2, 1989), o katerem Milica Strgar pravi, da se je čas zanj ustavil.

Žrtve državljanske vojne na Slovenskem smo pravzaprav vsi po vrsti, tako tudi slovenski vodilni zgodovinarji, ki se na vse načine branijo dajati intervjuje na temo državljanske vojne, kot tisti, ki razočarani odhajamo od njih. Da o monopolu nad resnico, ki tako ostaja, sploh ne govorim... Samo pomilujem lahko tiste zgodovinarje, ki izjavljajo, da je kakšna emigrantska literatura, ki obravnava polpretekla dogajanja, »brez vrednosti«. To sem danes slišal tudi tu. Kaj bi potem lahko rekel šele o naših poveljevalskih monografijah o narodnoosvobodilnem boju? Ampak to še zdaleč ni moj namen, saj s tem, da z enim kritizerskim stavkom označiš neko knjigo za slabo, pokažeš le svojo borno intelektualno širino. Da se razumemo, nikakor nisem za nekritično branje vsega, kar je dostopno in »nedostopno«, sem le za zdravorazumsko in ideološko tolerantnost.

Naj navedem le dva takšna primera. Tudi danes smo slišali trditev, da Bela knjiga žrtev slovenskega protikomunističnega upora ni nobena zgodovina. Te izjave mi menda

ni treba komentirati. Leta 1984 je bila v Teleksu objavljena okrogla miza o stanju v slovenskem zgodovinoisju, na kateri je neki slovenski zgodovinar izjavil (mislim, da se je pisal Granda), da je Kosova Stalinistična revolucija na Slovenskem slaba zgodovinska knjiga, tudi tega se prav tako ne plača komentirati. Ko je letos France Bučar izdal knjigo Usodne odločitve, s katero se je lotil koreninjenja današnje vsesplošne krize, je takoj bilo slišati trditve, da je to slaba knjiga iz razloga, ker Bučar zelo malo uporablja vire oziroma jih ne našteva v kakšni večji množini. Pri vseh takšnih in podobnih »kritikih« gre le za duhovno bornost. Za Kosovo in Bučarjevo knjigo na primer lahko rečem, da se s tem in tem podatkom oziroma to in to ugotovitvijo ne strinjam, da je takšna in takšna; da pa bi si upal označiti neko knjigo kot zgolj slabo in pri tem vztrajal, takšne prevzetnosti si le ne morem privoščiti.

Nujno je torej potrebno takojšnje detabuiziranje slovenske politične emigracije ter vsega, kar ta pomeni, še posebej pa se moramo zavzemati za svoboden pretok in samoumevno uporabo njihove literature. Tudi danes sem slišal od Milice Strgar, da je treba pri tej literaturi delati selekcijo, ker so nekatere revije, na primer Tabor, še naprej zadržte do komunističnega režima v naši deželi. Ta monopol nad resnico se nikakor ne bo sam odpravil, odpravi ga lahko čim odkritejše pisanje o tej problematiki. Samo z razbitjem monopola nad resnico se bo lahko naša polpreteklost in sedanost detravmatizirala. To travmo doživljam tudi sam in jo zato večkrat omenjam. Sedanje kampanjo za postavitev spomenika vsem žrtvam na Slovenskem razumem zgolj kot gnil kompromis neke ideologije in oblasti, ki se ji majejo tla pod nogami. Da je boljšeistična ideologija v takšnih situacijah pripravljena na prav vse kompromise, pa iz zgodovine predobro vemo. Grobovi morajo biti označeni in posvečeni! V vseh civiliziranih deželah je tako.

Žrtve torej nikakor niso samo mrtvi – z grobovi in brez njih – ampak tudi vsi tisti, ki so preživeli, kakor tudi tisti, ki smo se rodili veliko let po revoluciji oziroma državljanski vojni.

MILICA STRGAR

Pojasnila bi samo dve stvari. Prvič: zmotno bi bilo misliti, da se je slovenska politična emigracija z ukinitvijo begunskih taborišč odpovedala terorističnim idejam. Še leta 1964 je, kot mi je znano, Toplišček poskušal izvesti tako akcijo, lahko pa je tudi kasneje še kdo nameraval kaj podobnega. Res pa je, kot sem rekla v referatu, da je begunsko vodstvo že zelo zgodaj poudarjalo predvsem politično-propagandno delo. Drugič: Tabor ves čas trdi, da je bilo domobranstvo pravična narodnoobrambna akcija. Če upoštevamo razvoj našega zgodovinoisja, mislim, da niso napravili niti koraka naprej.

Na okrogli mizi ni bilo časa na pretek, zato ga nisem mogla izrabiti še za druga pojasnila ali navajanje primerov, ki se mi zdijo znamenja spremenjenega odnosa v begunski skupnosti ali sporazumevanja nekaterih beguncev z matično domovino. Eno takih znamenj je zame tudi pismo, ki mi ga je iz Združenih držav Amerike prek uredništva revije Borec pisal nekdanji učenec begunskih šol v Avstriji, ko je zvedel za moj članek o šolah in kulturno-prosvetnem delu v begunskih taboriščih v Avstriji. Takole je napisal:

»Da se vam predstavim, prilagam tukaj kopijo pisma oziroma prošnje, ki je bila objavljena v avstralskih 'Mislih'. Tudi v drugih slovenskih revijah je bilo objavljeno. [Gre za v verzih – napisano prošnjo, naj se nekdanji sošolci iz begunskih šol prepoznajo na objavljeni skupinski sliki šolske mladine v taborišču Trofaiach in se oglasijo. Urednik je idejo pozdravil. V njej je videl dokaz, da mnogi otroci izseljencev danes iščejo 'svoje korenine' ... – V Taboru te prošnje nisem zasledila.] Moje iskanje bivših sošolcev me je sedaj privedlo do želje, da razširim to zanimanje na vsesplošno življenje v takratnih taboriščih. Od raznih odzivov, ki sem jih dobil,

me je tudi ena oseba obvestila, da ste Vi v 'Borcu' št. 1, 1985, menda pisali o šolstvu in kulturnem delu v slovenskih begunskih taboriščih. Če je obvestilo, ki mi je bilo poslano o vsebini Vašega spisa, točno, si zelo želim dobiti kopijo. Razumem, da je bilo objavljeno v nadaljevanju. Zelo vam bom hvaležen, če mi prošnjo ustrežete. [...]

PS: Isti vir me je pravkar obvestil, da je 'Borec' menda letos [pismo je iz leta 1987] začel obravnavati dobo od 1941–1945 iz zgodovinskega vidika. Prav zelo me tudi to zanima. Če Vas ne nadlegujem, Vas prosim za kopijo še teh člankov.«

Uredništvo je prošnji ustreglo namesto mene in dobilo zahvalno pismo z novo prošnjo, naj mu pošlje tudi druge moje članke o taboriščni problematiki. V pripisu, namenjenem meni, pa je dopisovalec (naslov je v uredništvu revije Borec) napisal tudi: »Me veseli, da se časi spreminjajo v taki meri, da se nam oči odpirajo bolj na široko na obeh straneh in da resnica vedno bolj prihaja na dan.«

IVO ŽAJDELA

Ko sem vas vprašal konkretno o terorističnih atentatih slovenske politične emigracije, ste mi odgovorili, da je leta 1964 tako imenovana Topliškova skupina imela namen. Govorite torej o namenu in o ničemer konkretnem. Potem pa ste tudi izjavili, da se »danes to tudi še pojavlja«. Kaj torej? Želim konkretne podatke o konkretnih akcijah, saj so to skrajno občutljive oznake. In odgovorne!

MILICA STRGAR

To ni moja misel.

Dopolnjujem podatek: Topliška so pri poskusu skrivnega prihoda v Slovenijo prijeli avgusta 1963. leta, pred sodiščem pa je bil marca 1964.

MAG. ZDENKO ČEPIČ

Kot lahko vidimo, odpira današnja tema celo vrsto vprašanj, ki nimajo na videz nobene stične točke. Pojem »žrtve vojne« je res raztegljiv in ga je mogoče razumeti na več načinov. Rečeno je bilo, da žrtve vojne niso samo mrtvi, čeprav jih običajno tako razumemo. Žrtve vojne so tudi med živimi. Dr. Janka Kostnapfla, priznanega psihiatra, prosim, da predstavi to, nam v veliki meri neznano plat vojnih žrtev. Ni pa neznano, da se v Združenih državah Amerike psihiatrija in razne socialne službe itd. veliko ukvarjajo s problematiko posledic vietnamske vojne pri njenih udeležencih, tako imenovanih »vietnamskih veteranih«. O njihovih psihičnih stiskah smo lahko videli že kar nekaj filmov. Vsekakor lahko tudi mi odpremo to dimenzijo vojnih žrtev, da ne bomo govorili samo o mrtvih in o političnih in ideoloških nasprotjih.

DR. JANKO KOSTNAPFEL

VOJNE ŽRTVE – UTRINKI V OČEH ZDRAVNIKA

Z vidika zdravniškega poklica imam v razpravi o žrtvah vojne pravzaprav dovolj enostavno nalogo. Najbrž še lažjo kot pisatelj, ki pravi, da je njegovo delo v tem, da raziskuje posamezna dejanja okrog sebe in človekovo osebnost. K zdravniku zvečine kar same od sebe prihajajo vsakršne osebnosti in njegovo opravilo je predvsem v individualnem odnosu zdravnik–bolnik (če priložnostno zanemarimo preventivno dejavnost, ki pa je praviloma izrazito skupinskega značaja). Takšen način dela velja tudi za psihiatra in še zlasti zanj, ki naj bo tudi psiholog oziroma mentalni higienik.

V več desetletjih so me v moji ambulatni obiskovali tisoči pacientov z različnimi boleznimi, a največ je bilo tistih z vsakršnimi, tudi neznosnimi duševnimi stiskami. Med njimi so bili nekdanji partizani in tudi domobranci, slovenski mobiliziranci v nemško vojsko (nekateri so stali prav pred Stalingradom) in aktivisti Osvobodilne fronte pa kmetje med vojno na nikogaršnji zemlji (kjer je bilo marsikdaj huje kot v brigadi), verni in neverujoči (neverujoči v Boga, a vendar pregoreče verujoči), različnih starosti, takrat celo najmlajši danes že priletni. Če se oziram na njihova pretekla življenja, se mi kažejo v splošnem neprijazna, premalo radostna. Njihova mladost je poznala premalo smeha, imela je preveč resne in zaskrbljene podolgovate obraze. Bila je to marsikdaj mladost brez mladosti. Srečnih trenutkov so imeli malo in še ti so jih kasneje večkrat udarili po glavi. Sicer pa sreča nastopa samo v trenutkih – to kaže vedeti! – in človek ne more biti vselej »svoje sreče kovač«, kot bi kdo naivno mislil.

Slovenska študija o borbcih, ki še vedno teče, zdaj je v pripravi že četrta periodična analiza te populacije, ima samo v ljubljanskem psihiatričnem dispanzerju registriranih precej čez 2000 partizanov. Ta številka pomeni približno število šibkejše slovenske partizanske divizije. Ko primerjamo izbrani vzorec iz te množice borcev z uravnoteženim vzorcem pacientov, ki niso bili v partizanih, pravzaprav ne najdemo posebnih razlik. Razlaga je enostavna, takšna, kot jo poznamo najbrž tudi brez te študije: celotni slovenski narod je med vojno pač dal »svoje«, prestajal je hudo trpljenje, kjerkoli je že stal. Mnogi so bili v partizanih, zaporih, taboriščih... le majhen del so jih varovali okupatorji ali so bili dovolj zavarovani v njihovih vojaških postojankah. Ti naši pacienti razodevajo pretežno nevrozo ali po domače živčnost in seveda alkoholizem.

Vojnih žrtev ni mogoče obravnavati samo z enega zreljšča, na primer pisatelja ali zdravnika, marveč so potrebni mnogi zorni koti, še zlasti s področja zgodovinske znanosti in političnih ved. Pretežno individualni pogled, psihološki ali celo filozofski, pa sploh pomeni samo ozko špranjo. Zato je tudi nepopoln in, kot rečeno, manj zahteven. Sorazmerno lahko se je distancirati in se postaviti na vzvišeno podstavo. Vendar bom v kakšnem svojem utrinku storil prav to.

Tako se lahko zamislim in si na primer živo predstavim dojenčka v zibelki in kasneje otročka, ki se je igral in strmel v »Christbaum« tam nekje visoko v nekdanji Nemčiji. Kot mladenič je moral postati član nacionalsocialistične mladinske organizacije Hitlerjugend in med vojno je bil morda že gestapovec ali esesovec in je počel hude reči. Ne morem reči, da nečloveške, ker so bile, žal, čisto »človeške«, in spet, žal, ne »zverinske«, kar bi bilo za žrtev večkrat lažje, manj boleče. Ko so zavezniki osvobajali Nemčijo in takšnega partijca odkrili, so ga brez razprave in milosti na kraju samem pokončali. Moj pacient mi je pripovedoval, da so ga po osvoboditvi nemškega taborišča Amerikanci uporabili za to, da je skupaj z njimi streljal tiste Nemce, pri katerih so pod pazduho našli vtetovirano znamenje SS. Če bi ne bilo iznakažene nacistične

ideologije, a tudi njen nastanek ima svojo logiko in celo zakonitost, bi ta umišljeni in najbrž tudi resnični otrok iz nemške zibelke postal morda inženir ali zdravnik (ki bi ne delal poskusov na internirancih) ali kaj drugega, kar bi bilo človeštvu koristno, in bi mirno preživel svoj načrtovani vek.

Pogledi zgodovinske stroke in politike so posebni. Predvsem postavljajo trdno tezo o žrtvah, ki jih brez zločincev ne more biti. Postavlja se vprašanje, kdo je žrtev in kdo zločinec? Kdo je napadalec in kdo branilec? In odgovor mora biti kratek, jasen in enostaven. Tako so stvari postavljali v vsej zgodovini. Vendar odgovori le niso bili vselej enostavni, brez zmot, napak in krivic. Večkrat so bili zelo pavšalni, površni in s stališča zmagovalca oziroma oblastnika, ki je imel moč. Ubit policaj v protirežimskih demonstracijah je žrtev, ki mu gre javen in slovesen pogreb ter posmrtno odlikovanje. Mnogi ubiti golobradi mladeniči pa naj bi ne bili žrtve in jih pokopljejo potihoma.

Z individualnega, psihološkega, psihoanalitičnega stališča so pogledi in pristopi lahko tudi drugačni. Za slehernega zločinca bi nemara našli medsebojne psihološke povezave, ki bi nam razodele, zakaj je kdo postal zločinec. Mogoče bi vsaj teoretsko za marsikoga odkrili, zakaj je v svojem življenju stopal ravno po svoji določeni psihodinamsko naravnani poti in ne po kakšni drugi. Vsak zato ima pač svoj zakaj in ta veriga sega nazaj, vse tja do zibelke in še dlje v nosečnost in rod. Dialektični princip stoji trdno tudi tukaj: kavzalnost – finalnost. S takšnih teoretskih psihoanalitičnih stališč si lahko zastavimo vprašanje o pomenu in sploh o smiselnosti očitka vsake krivde. Vendar pa je takoj na to treba pribiti, da samo verjetna razlaga še ne more biti opravičilo za vedenje, saj je človek tudi odgovoren subjekt. Zato zločince kaznujejo, vojne zločince posebej. Vselej naj se kaznuje posameznik za dokazano zlo dejanje, ki ga je storil. In pri tem ponavadi ni veliko razumevanja za notranje in zunanje psihološke mehanizme in vplive. Kolektivne krivde v splošnem ne priznajo, zato na primer tudi ne kaznovanja talcev.

Čeprav je pojem kolektivne krivde nesprijemljiva in celo odiozna kategorija, pa si za trenutek vendar dovolim razglabljanje prav o njej. Ko razmišljam o roškem holokavstvu (vse pokončano), razmišljam tudi o morebitnem pomenu kolektivne zavesti in zunajzavesti, in si rečem: med vojno je velika večina Ljubljancanov (in tudi drugih Slovencev) kričala na glas ali potihoma (kar je vseeno): »Maščevali se vam bomo!« Talec v Begunjah je pred svojo zadnjo potjo h kolu v nasadu jablan vrezal z nohtom na steno celice: »Maščujte me!« In maščevanje je prišlo, storila ga je morda manjša skupina ljudi. Potem pa... nihče o tem dogodku ni nič vedel, vsi so izvedeli o njem šele veliko kasneje, nikogar ni bilo poleg, nihče ni bil v to vpleten in sploh nihče ne bi kaj takega storil... Skratka, vsi si umijejo(-mo) roke. Vsi ti Pilati najbrž res ne bi bili za tak holokavst, vendar ostaja nesporno dejstvo, da so(smo) kričali kot lačni volkovi (tudi v znani pesmi): Maščevali se vam bomo! V raztopini je samo delček snovi dovolj, da se sproži proces sedimentacije in usedek. Ampak le, če je poleg tega delčka v raztopini še brez števila drugih. Morda sem pa jaz tisti delček?!

Interakcije med posamezniki in ljudmi v skupinah, posebej še med množico in voditeljem, predstavljajo malo znano delovanje psihološkega fluida. Gre za zapletene mehanizme v človeku in za njihovo multiplikacijo, vendar tudi novo kvaliteto v množici. Pomembni so zlasti zunajzavestni nagonski vzgibi, emocije in iracionalno dogajanje. Voditelj lahko podžge množico in množica vzdraži voditelja. Takšni pojavi in vplivi so očitni še zlasti v izjemnih razmerah, med vojno ali revolucijo ter tudi po njej. Takšne mehanizme in podobe vidavamo povsod po svetu, kjer pač živijo ljudje in množice. Pri takšnih dogajanjih pa vendar igrajo posebno vlogo nekatere, dejal bi, »markirane« osebe s posebnimi osebnostnimi značilnostmi, ki jim pravimo psihopatske oziroma sociopatske. Psihopatija pomeni samosvojo vedenjsko značilnost, potezo, črto človeka, ki stoji nekje med duševnim zdravjem in duševno boleznijo. Ravno zaradi te nejasne meje je sociopatija v strokovnem in družbenem pogledu tako izjemno problematična. Njenih podob je pravzaprav toliko vrst, kot je psihopatov, vsak kaže svojo lastno. Vendar so nekatere tudi dovolj tipične. Strokovnjaki so jih skušali klasificirati,

ne brez težav. Niso vsi psihopati oziroma sociopati tako opazni, kot ljudje v splošnem menijo. Niso vsi takšni, da dajejo videz, kot bi se v njihovih možganih dotikale med seboj kar neizolirane, gole električne žice – seveda živčne proge... So tudi samošnji, vase zaprti, depresivni in še kako drugačni. Vendar nas v splošnem še najbolj zanimajo tisti ljudje, ki se izločijo in postavijo pred množice in jih te sprejmejo ali celo občudujejo. Gorje tem množicam, če so to »psihopati firerji« ali »psihopati hohštaplerji«! Ljudje jih zlepa ne prepoznajo, saj so tako logični in prepričljivi – vendar samo na enem odseku svoje poti, ki se začenja v zgrešenem izhodišču in vodi v napačno smer.

Zgodovinska veda se ne more ukvarjati veliko s filozofiranjem, še manj psihologiziranjem. Med drugim mora spoznati in imenovati agresorja ter njegovo žrtev. Najbrž pa je le res, da je pri ocenjevanju večkrat pomembno, kdo je zmagovalec in kdo poraženec. Kolaboracionisti in izdajalci naroda se kaznujejo, večinoma hudo. Vernik se bo sebi v olajšanje lahko vprašal: kako je mogoče, da jih je Bog tako kruto kaznoval? Saj je življenje vsakega človeka samo eno, enkratno, neponovljivo in popoln »unikat« med milijardami ljudmi. Res ne more biti nobenega dvoma, da je za samo žrtev in širšo skupnost abruptna prekinitev življenja (še zlasti mladega) z nasiljem, nesrečo ali boleznijo – absolutna tragedija.

Ob treh tragičnih dogodkih – Rogu, dachauskih procesih in Golem otoku, se ne kaže skrivati in izmikati. Sploh ni treba opravičevati temnih plati človeka, one so v nas. Tudi ne kaže koketirati s kakšno transcendenco. Ko so po koncu vojne zravnali grobišče domobrancev, je prominenten predstavnik krščanskih socialistov to dejanje nonšalantno zagovarjal. Ateisti, ki so to bržčas odredili, so morali biti v hujši stiski, saj so ostali sami s svojo vestjo.

Osnovno vprašanje pa ostaja ves čas, kako naj človek izredno dolg »spisek« svojih mračnih nagonov in premalo kontroliranih potreb (egocentričnost in egoizem, še več: narcizem, vsakršen fetišizem, zlasti blagovni – »imeti ali biti«, a tudi fetišizem svoje ideologije, svoje vere, barve svoje kože – po možnosti bele, pa nacionalizem in napadalnost, osvajalnost, maščevalnost in še in še) internalizira, zlasti v zapletenih izrednih razmerah. Slišal sem za nekoč nadvse nežnega mladeniča, ki je v boju pil kri ubitega sovražnika (vampirizem)... Sigmund Freud je pred nastopom Hitlerja verjel v moč in uspeh civilizacije in kulture in je v tem smislu pisal Albertu Einsteinu. Neki navaden delavec pa me je pred kratkim retorično vprašal: »Ampak če se srečata civilizacija z necivilizacijo in kultura z nekulturo... kdo bo zmagal?!« Vendar, upanje je mati vseh ljudi.

Imel sem pacienta, ki mi je dejal: »Moj oče je bil pri domobrancih in so ga ustrelili. Hudo mi je, ker ne vem, kje leži, in mu niti na dan mrtvih ne morem prižgati svečke v spomin.« Seveda je bil pokojnik mojemu bolniku predvsem oče, ki se je s svojim otrokom nekoč igral, ga poučeval... in ne domobranec. Takšnega ima v spominu. To je hudo. Ampak prav tako hudo je tudi premnogim otrokom padlih partizanov, v taborišču umrlih staršev in drugih, ki ne vedo za njihove grobove.

Nemara pa so danes že takšni časi, da se lahko potrudimo biti čim bolj objektivni in pošteno do obeh strani človeka, do njegove svetle in temne plati. Če pa že razpravljam na strokovnem sestanku zgodovinarjev, potem bo menda dovolj reči, da moramo biti pri svojem delu pač znanstveni. To pa med drugim pomeni, da moramo uravnoteženo uporabljati opazovano in kontrolno skupino in se izogibati vsakršnim apriorističnim pogledom. In končno to tudi pomeni, da moramo pri našem raziskovalnem delu izhajati iz ničelne hipoteze.

DR. BOŽIDAR JEZERNIK

Razprava o žrtvah je tako rekoč nujno nabita z emocijami, saj je poudarjena čustvenost v odnosu do mrtvih skupna vsem človeškim skupnostim. Iz arheologije vemo, da lahko s pomočjo odnosa do mrtvih ugotovimo, kdaj se je pojavil človek. Kadar nimamo na razpolago nobenega drugega dokaza, nobenega artefakta, vemo, da je šlo za človeško skupnost, če so njeni pripadniki svoje pokojnike pokopavali. Odnos do pokojnikov je zato ena temeljnih značilnosti civilizacije.

Po drugi strani je človek vedno obstajal kot pripadnik določene družbe; noben človek ni (bil) samo posameznik. In to pripadnost določeni skupini lahko opazujemo prav tako kot splošno značilnost, saj so se posamezne skupine ljudi ves čas v zgodovini (in seveda v prazgodovini) imele navado imenovati ljudi. To pojmovanje najbolj očitno odseva v tem, da so etnična imena pogosto kar prva oseba množine za besedo človek. Takšen pomen imajo imena Ainu, Inuit, Navajo, Khoisan itd. itd. To seveda implicira, da tisti, ki niso pripadniki določene skupnosti – niso ljudje. Semangi, na primer, sami sebe imenujejo ljudje, njihovi sosedje pa jim pravijo Orang-utan (tj. gozdni človek), enako kot opici. V Evropi so se germanska plemena imenovala Alemanni, v tem ko so jih njihovi slovanski sosedje imenovali Nemci, tj. tisti, ki so nemi, ki ne znajo govoriti; tisti, ki ne znajo govoriti, pa niso ljudje. Takšno pojmovanje, po katerem je pripadnost določeni skupini znak človečnosti posameznika, pa, kot vemo, ni povezano samo s pripadnostjo določeni etnični skupnosti. Podoben odnos do ljudi, ki niso pripadniki njihove skupnosti, je značilen tudi za mnoge religiozne in politične skupnosti. Še posebej velja to za tiste, ki veljajo v določenem prostoru in času za renegate, izdajalce in kar je še podobnih oznak.

Resnična je misel, da sta zgodovina in politika kruti.

To je tako prvenstveno zato, ker smo ljudje v tem dogajanju angažirani z vsem svojim bitjem, z razumom in s čustvi. Kako silovita so ta čustva, dovolj zgovorno kaže primer slovenske bele garde, saj danes v belogardistih še vedno ne vidimo predvsem končnih, enkratnih in neponovljivih posameznikov, ampak jih še vedno dojemamo predvsem kot »tvor na narodnem telesu« (ki ga je, seveda, treba izločiti). Kot lahko sklepamo iz konotacij, s katerimi je pri nas obremenjeno ime Turek, lahko takšen odnos vztraja tudi več stoletij dolgo. V prolongiranje takšnega odnosa je v precejšnji meri vpletena tudi znanost, ki takšne predsodke povzdigne na raven znanstvene resnice in s tem omogoči njihovo podaljšano učinkovanje.

Sam mislim, da takšen angažma znanosti ni pravilen. Ko sem, na primer, v Britanskem muzeju v Londonu videl glavo nekoga, ki je bil zadavljen pred več kot dvema tisočletjema, moram reči, da me ni prav nič zanimalo, kateri politični stranki je pripadal. Prevzela me je samo tragika človeka kot neponovljivega, končnega in enkratnega bitja. Prav to je človek najprej in prvenstveno; šele potem je pripadnik takšne ali drugačne kolektivne entitete. Če hoče biti zgodovinska znanost resnično znanost, mora vzeti v svoje središče človeka, in sicer človeka kot posameznika in ne kot pripadnika določene kolektivne entitete, četudi so to »ljudske množice«. Totalitarna zgodovina bi bilo po mojem mnenju nekoliko ponesrečeno ime za takšno znanost. Mislim, da bi bilo bolje reči antropologizirana zgodovina ali pa, na kratko, antropologija.

MAG. BORIS MLAKAR

NEKAJ ŠTEVILK K PROBLEMATIKI ŽRTEV DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM

Povabljen sem bil, da sodelujem z referatom, in sicer naj bi predstavil problematiko vojnih žrtev z vidika mojih raziskav, se pravi z vidika kontrarevolucije oziroma kolaboracije v Sloveniji med drugo svetovno vojno. Tema bi bila nedvomno izredno zanimiva, vendar je hkrati tudi zelo kompleksna in občutljiva, predvsem pa zahteva veliko podrobnih in dolgotrajnih raziskav. Zaradi pomanjkanja časa nisem mogel pripraviti temeljitejše analize ali tudi ne pregleda vojnih žrtev z že omenjenega vidika. Namesto tega bo navedel samo dvoje, vsaj zame zanimivih ilustracij.

S prvo želim opozoriti na nedorečenost, odsotnost temeljitih raziskav, katerih še neobstoječi rezultati naj bi pravzaprav bili podlaga za današnje in vse bodoče takšne razprave. Gre namreč za preprosto vprašanje, koliko žrtev je v celoti pretrpel slovenski narod med drugo svetovno vojno, bodisi neposredno, bodisi posredno. Naj zato navedem nekaj odgovorov, ki jih je na hitro moč najti v literaturi. Številke ne bo navajal po kronološkem redu, kot so se pojavljale, temveč po njihovem velikostnem redu, od najmanjše proti večjim. Tako Boris Knific v Naši obrambi leta 1982 navaja, da je v Sloveniji med vojno izgubilo življenje 46.000 oseb, od teh naj bi jih 35% padlo z orožjem v roki, 65% pa kot žrtve okupatorjevega nasilja. Avtor skupnega števila ne navede, temveč sem ga izvedel iz njegovih posrednih podatkov.¹ Publikacija Slovenija, te poznam iz leta 1986, ki med drugim podaja sezname žrtev po občinah v SR Sloveniji, pride do skupnega števila 49.335 žrtev narodnoosvobodilnega boja.² Danes že omenjeni Peter Urbanc je v Mohorjevem koledarju iz Celovca za leto 1988 prišel do števila 69.755 za slovenske izgube med zadnjo vojno.³ Nadalje je Živko Šifrer v Slovenskem koledarju za leto 1972 napisal, da se je prebivalstvo Slovenije zaradi posledic vojne zmanjšalo za 87.000 oseb, toda pri tem je treba seveda takoj pripomniti, da avtor le primerja število prisotnih oseb v Sloveniji sredi leta 1945 s številom predvidenih prebivalcev Slovenije, če vojne ne bi bilo in če bi se nadaljeval trend naraščanja prebivalstva izpred vojnih let.⁴ Tu gre seveda na nerojene otroke, za emigrante, za begunce, ki se še niso vrnili, ipd. V Organizacijskem vestniku Cirilmetodijskega društva za leto 1958 pa skupina avtorjev duhovnikov po na videz enaki metodi pride do presenetljivih podatkov, po njih je slovensko narodno ozemlje med vojno imelo kar 150.000 žrtev!⁵ Še večje presenečenje doživimo, če beremo Matjaža Kmecla v eseju v Sodobnosti 11/1986. Ugledni avtor navaja, da naj bi 12.000 na Rogu postreljenih domobrancev po vojni pomenilo približno 7% slovenskega »človeškega umanjkljaja« med drugo vojno.⁶ Mimogrede, številka 12.000 domobrancev, ki naj bi končali na Rogu, je gotovo prevelika. No, če teh 7% spremenimo v 100%, pridemo do števila 171.400 »človeškega umanjkljaja!« Človek bi lahko v tem smislu še marsikaj navedel, a stvar je v načelu jasna: podrobnih takšnih raziskav nimamo, tudi ne poglobljene analize, objavljeni podatki pa slonijo na nepreverjenih izhodiščih, posrednih metodah, neizenačenih kriterijih, neenakih ozemeljskih okvirih itd. Zadeva ni torej nič kaj pohvalna.

Kot drug zanimiv primer bom navedel vsebino dveh dokumentov, ki sta nastala v okviru delovanja belogardistične obveščevalne pisarne M 7 v Ljubljani leta 1942 oziroma v začetku leta 1943. V bistvu gre za dvoje zbirnih, statističnih poročil o umrlih oziroma ubitih Slovencih v letu 1942. Prvi pregled navaja število ubitih Slovencev do 25. avgusta 1942, drugi pa do konca 1942.⁷ Zanimiva sta predvsem zato, ker navajata žrtve po njihovih storilcih, se pravi, kot taki se po vrsti navajajo Nemci, Italijani, partizani, belogardisti (Legija smrti) in v majhni meri tudi ustaši. Iz dokumentov je

tudi razvidno, da niso upoštevane dotedanje slovenske žrtve na Primorskem in v Prekmurju, zelo verjetno pa tudi ne tiste v taboriščih. Kar se tiče verodostojnosti dokumentov, se nagibam k temu, da bi jima verjel, glede na to, da sta interne, obveščevalne narave in da nista bila, vsaj kolikor mi je znano, uporabljena v propagandne namene. Za to govori tudi dejstvo, da ne prikrivata vloge vaških straž kot povzročitelja pomembnega dela slovenskih žrtev ipd. Res pa je, da je vsaj drugi dokument, ki govori o žrtvah do konca 1942, bil poslan Mihlu Kreku v London, od njega pa so ga dobili tudi drugi vodilni slovenski politiki v medvojni emigraciji, morebiti pa tudi zavezniške vlade.⁸ Kar pa se tiče pravilnosti navedenih števil, je treba reči, da so v določeni meri vprašljive, saj se pri vseh kategorijah storilcev navaja, da so njihove žrtve v večini neznanе osebe, le za manjši del so imena znana.

Po prvem dokumentu so do 25. avgusta 1942 izgubili življenje 3003 Slovenci, krivci za te žrtve pa so bili: za 1171 oseb Nemci, za 970 oseb Italijani, za 722 oseb partizani in za 140 oseb belogardisti. Procentualno je to pomenilo: Nemci 39%, Italijani 32%, partizani 24% in Legija smrti 5%. Drugi dokument iz istega vira pa navaja do konca leta 1942 9012 žrtev med Slovenci, v primerjavi s prvo številko gre torej za trikratno povečanje. Kot krivci so tu Nemci navedeni za 3743 slovenskih žrtev, Italijani za 1824, partizani za 2582, belogardisti za 857 in dodatno še ustaši za 6 slovenskih žrtev. V odstotkih pa je to razmerje: Nemci 41,5%, Italijani 20,5%, partizani 28,5% in belogardisti 9,5%. Če primerjamo podatke iz avgusta in decembra 1942 in skušamo opisati trende, je očitno, da se je delež Nemcev kot krivcev za slovenske žrtve malenkostno povečal, delež Italijanov se je zelo zmanjšal, delež partizanov se je zaznavno povečal, izredno pa se je povečal delež belogardistov, posebej če ga merimo v odstotkih. Iz teh podatkov lahko potem naredimo še eno zanimivo primerjavo, in sicer tako, da za obe obdobji med seboj primerjamo delež okupatorjev (tujcev) in Slovencev kot povzročiteljev slovenskih žrtev. V prvem obdobju so tujci povzročili 2141 žrtev (71,3%), Slovenci pa 862 (28,7%). Ob koncu leta 1942 pa je podoba takale: tujci so povzročili 5573 (61,9%) slovenskih žrtev, Slovenci pa 3449 (38,1%). Trend, ki je tu jasno razviden, po svoje govori v prid teze, da se je v drugi polovici leta 1942 razplamtela tudi državljanska vojna, kot vemo, tedaj predvsem v Ljubljanski pokrajini. Vloga nemškega okupatorja je bila pri tem v glavnem še zanemarljiva, zato morda ni le naključje, da se je relativni delež Nemcev kot krivcev za slovenske žrtve le malo spremenil, precej bolj pa se je ta delež spremenil pri drugih treh akterjih, od katerih sta dva delovala samo v Ljubljanski pokrajini (Primorska ni upoštevana!), se pravi pri Italijanih, partizanih in belogardistih. Za sredino in drugo polovico leta 1942 je v Ljubljanski pokrajini značilno predvsem dvoje osnovnih dejstev oziroma, bolje rečeno, troje: prvo veliko osvobojeno ozemlje, velika italijanska ofenziva in aktiven in organiziran nastop bele garde v obliki vaških straž in Legije smrti. Belogardisti so Italijanom odvzeli velik del aktivnosti v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju, partizani pa so se morali boriti proti obojem, in to na zelo različne načine. V prvem obravnavanem obdobju je na osvobojenem ozemlju kot tudi zunaj njega in »mimo« njega med drugim prihajalo do velikih deviacij. Ker govorimo prav o žrtvah, naj to ilustriram npr. s pismom Edvarda Kardelja Ivu Loli-Ribarju, sredi julija 1942, v katerem med drugim pravi, da je druga grupa odredov samo na majhnem odseku likvidirala na mesec povprečno do 60 oseb.⁹ Za nekako isto obdobje meni dr. Tone Ferenc, da je bilo na tem osvobodilnem ozemlju likvidiranih do 350 civilnih oseb.¹⁰ S tovrstnimi ilustracijami bi seveda lahko še nadaljevali, predvsem s onimi iz protirevolucionarnih virov, vendar je treba reči, da so ti povečini tendenciozni in podatki v njih niso preverjeni. Tu se seveda kaže tudi še ena skoraj neizogibna ledina našega zgodovinopisja narodnoosvobodilnega boja. In če na koncu rečemo še besedo o omenjenih dveh dokumentih, ki smo ju navajali, je seveda treba reči, da so tudi njuni podatki nezanesljivi, vendar pa je po svoje škoda, da nimamo podobnih dokumentov tudi za poznejše obdobje, vse do maja 1945 in še pozneje. Če drugega ne, bi bili koristni kot začetna orientacija ali vsaj kot ilustracija.

- ¹ Boris Knific, Nov način rodil nove uspehe. Naša obramba 1982, št. 1, str. 14–16. Očitno te številke slonijo na izvajanjih v knjigi Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana 1976. Ocene in sklepne ugotovitve na straneh 1018–1021 omenjene knjige pa lahko štejemo za prvi in edini zgodovinopisni poskus analize o žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem.
- ² Slovenija, te poznam. Ljubljana 1986, str. 21.
- ³ Peter Urbanc, Slovenske izgube 1941/45. Koledar 1988 Družbe sv. Mohorja v Celovcu, str. 131–134.
- ⁴ Živko Šifrer, Kakšen je razvoj prebivalstva Slovenije. Slovenski koledar 1972, Ljubljana 1971, str. 158.
- ⁵ Prebivalstvo Slovenije in njegove žrtve v domovinski vojni. Organizacijski vestnik Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LRS 1958, št. 1–3, str. 17.
- ⁶ Matjaž Kmecl, O skušnjah s SBL ali kakšna surova reč je narod. Sodobnost 1986, št. 11, str. 989.
- ⁷ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, fond Informativni urad, fasc. 110a/I, 111a/VI.
- ⁸ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 8/I.
- ⁹ Tone Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945. Država v državi. Založba Borec, Partizanska knjiga, Ljubljana 1985, str. 359.
- ¹⁰ Prav tam.

MAG. BORIS MLAKAR

Imel bi kratko repliko k razpravi enega od predgovornikov. Rad bi se namreč dotaknil enega od splošnih sklepov te okrogle mize, da je bila izdaja v zgodovini vedno kruto kaznovana. S tem se sicer strinjam, dodal pa bi, da ni bila kaznovana samo fizično, temveč tudi politično in moralno. Nekatere sinonime za izdajo in izdajalce imamo še danes, čeprav izvirajo iz prav starih časov. Vendar je tudi ta stvar relativna, kot so vse stvari. Če si ogledamo, kako je bilo s kaznovanjem kolaboracionistov v Evropi ob koncu vojne, lahko ugotovimo pomembne razlike med Vzhodno in Zahodno Evropo, pa tudi razlike v okviru slednje, te so pač bolj znane iz literature. V Vzhodni Evropi je bil ta obračun veliko bolj krut, prihajalo je do velikih masakrov, ki so bili lahko povsem zunaj sodnega sistema in predvsem stvar političnih odločitev najvišjih državnih vrhov. Ti obračuni s kolaboracionisti so bili večkrat tudi ideološki in razredni, šlo je tudi za kaznovanje celih narodnostnih skupin, ki so postale »kolaboracionistične« zaradi narodnostnih razlogov itd. V okviru Zahodne Evrope je ideološki in politični moment igral manjšo vlogo, zato pa se je bolj poudarjala skrunitev narodne časti, deloma pa je šlo tudi za obračun s fašizmom. V severnoevropskih državah je bil obračun s kolaboracionisti v sodnem pogledu zelo konsistenten in načeloma strog, a izvršenih smrtnih obsodb je bilo malo. Južneje, v Franciji in Italiji, pa je prihajalo tudi do številnih izvensodnih obračunov z izdajalci. Tako je v literaturi navedeno, da je bilo v Franciji ob koncu vojne od partizanov in »ljudstva« pobitih od 30.000 do 40.000 ljudi.

DR. BOŽIDAR JEZERNIK

Rečeno je bilo, da so ameriški vojaki po prihodu v Dachau streljali tiste, ki so imeli vtetoviran esesovski znak. Da tega ne bi kdo morebiti razumel napak, naj povem, da so ameriški vojaki takoj po prihodu v koncentracijsko taborišče Dachau postrelili vse, ki so jih dobili na stražarskih mestih. Nič ni bilo ugotavljanja odgovornosti. Preprosto so jim ukazali, naj pridejo dvignjenih rok s stražarskih stolpov, jih postavili ob kakšno steno in postrelili. Ali pa so jih prepustili pravkar osvobojenim internirancem. Takšno ravnanje je bilo po nekaterih domnevah posledica njihovega srečanja z razmerami v koncentracijskem taborišču Buchenwald, ki so ga prav tako osvobodili ameriški vojaki. Ko so tam videli, kaj vse so morali pretrpeti interniranci v nemških koncentracijskih taboriščih, so v vseh taboriščih, ki so jih osvobodili, ravnali enako. Še bolj silovito je bilo maščenje internirancev nad rablji iz vrst esesovcev ali tudi iz vrst kapov in drugih internirancev funkcionarjev. Kot navaja na primer France Filipič, so v Mauthausnu, kjer je vladal najostrejši režim, osvobojeni interniranci linčali precej nekdanjih rabljev, nekatere so celo žive vrgli v peč. Šlo je za izbruh sovraštva, ki se je nabiralo v njih zaradi strahotnega materialnega in psihičnega pritiska, ki so mu bili izpostavljeni. Nam se takšno ravnanje lahko zdi surovo, vendar bi bilo popolnoma nesmiselno danes obtoževati tisti hipni izbruh maščevanja.

Rad bi povedal še nekaj v zvezi, s tako imenovano narodno spravo. Menim, da je nereálnost tovrstnih sanjarij dovolj očitna, da nam narodna sprava ne bi mogla prinesiti nič dobrega. Kajti narodno spravo imamo danes v živo na vzhodu države in tam lahko vidimo, kaj to dejansko pomeni. Če si česa ne smemo želeči, potem je prav to – to. Narodna sprava namreč implicira homogenizacijo »ljudskih množic«. Takšna homogenizacija pa se spet nujno diferencira od vseh, ki iz tega ali onega razloga ne spadajo v skupnost. Ali z drugimi besedami, kadar »samo sloga Srbije spašava«, tedaj pač »Slovenija laže«.

Spoštovano uredništvo!

Po objavi prispevka *Žrtve druge svetovne vojne: očrt raziskave* – občina Radovljica v letošnji prvi številki revije *Borec* sem med člani borčevske organizacije, pa tudi med drugimi bralci, zbral izjave o tem besedilu. Želel pa sem dobiti tudi mnenje Slovencev, ki zaradi vojne vihre živijo v tujini, in tistih njihovih potomcev, ki so nekaj zadnjih let v svoji publicistični dejavnosti zagovarjali – eni bolj, drugi manj – drugačna stališča kot begunsko vodstvo. Zato sem pisal Ljubu Sircu, univerzitetnemu predavatelju na Škotskem, Alojziju Ambrožiču, cerkvenemu dostojanstveniku v Torontu, Andreju Rotu, filozofu in predsedniku Slovenske kulturne akcije, ter Niku Jeločniku (Stanku Kosu), piscu knjige *Stalinistična revolucija na Slovenskem*, v Buenos Aires. Prosil sem jih, da mi posredujejo svoje mnenje o mojih pogledih na žrtve vojne, da bi s tem v praksi potrdil ali ovrgel trditev o dveh zgodovinah istega obdobja, ki sta vidni v pogledu na žrtve vojne. Odpisali so mi prvi trije, Andrej Rot pa je prosil za mnenje tudi Toneta Brulca.

Predlagam, da *Borec* objavi njihove misli hkrati z razpravo na okrogli mizi o žrtvah vojne, čeprav niso neposredno povezane samo z njihovim pogledom na to temo, marveč so širše gledanje na obdobje druge svetovne vojne pri nas. Zakaj torej objaviti ta pisma? V njih (ali vsaj v večini od njih) vidim voljo, da kljub razlikam v presojanju preteklosti opredelimo etični in politični prag, ki bo omogočal plodno soočanje različnih mnenj o preteklosti. Morda je lahko izhodišče za tako ravnanje predlog Alojzija Ambrožiča o izločitvi ekstremnih, izključujočih se stališč. Zame tovrstna razmejitve pomeni dopustiti drugačne delovne hipoteze, ki jih je možno utemeljevati ali podirati, saj je v ustvarjalnem konfliktu več možnosti za konstrukcijo zgodovinskih dejstev, ki bodo znanstveno veljavna, etično sprejemljiva in ideološko čim manj popačena.

Jože Dežman

Uredništvo je upoštevalo predlog zgodovinarja Jožeta Dežmana in se odločilo za objavo teh pisem v celoti, torej tudi tistih trditev in razmišljanj, ki so v nasprotju z doslej že znanimi dognanji zgodovinske vede o letih narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije pri nas. Ker želi uredništvo prispevati k vsestranskemu proučevanju omenjenega obdobja, menim, da je koristno poznati ne samo takratno ravnanje nasprotnikov narodnoosvobodilnega boja, marveč tudi njihovo (in njihovih potomcev) presojanje preteklih dejanj. S tem želimo spodbuditi strokovnjake in druge poznavalce, da se spoprimejo s še odprtimi problemi vojnega časa, kot so se, vsak po svoje, poskušali tudi udeleženci okrogle mize o vojnih žrtvah.

Milena Štrajnar

Dragi gospod Dežman,

zahvaljujem se Vam za pismo in številko revije Borec, poslano posebej.

Opravljate zelo hvalevredno delo, ko skušate pisati zgodovino polpretekle dobe kar se da objektivno. Sam k vašemu očrtu nimam kaj pripomniti, toda pozabiti ne morete, da sem bil jaz sam pri partizanih, dasi se z mnogimi stvarmi nisem skladal. Težje bo pisanje uglasiti s pojmovanjem tistih, ki so bili že med vojno na drugačnem stališču. To je seveda drugo poglavje.

Omenim naj le majhno napako. Na strani 65 takoj na začetku omenjate Ivana Kavčiča, ki je bil ubit v Beogradu, toda ne med bombardiranjem aprila 1941, marveč med zavezniškim bombardiranjem konec 1943 ali v začetku 1944. Vem, ker je bil moj bratranec.

Če Vam lahko še s čim ustrežem, se oglasite.

Pozdrav!

Glasgow, 14. februarja 1989

Ljubo Sirc

Spoštovani gospod Dežman!

Pred nekaj dnevi sem prejel vaše pismo in januarsko številko Borca, ki ga je spremljala. Se razume, da sem z zanimanjem prebral vaš članek in še katerega.

Naj se vam iskreno zahvalim za prijazno vabilo. Toda na žalost je termin, ki mi ga nudite, absolutno prekratek za kakršnokoli resno delo. Poleg tega me vabite k sodelovanju na področju polpretekle zgodovine. Seveda človek mojih let in življenjske poti marsikaj ve in se marsičesa spominja; nisem pa, in to je važno, poklicen zgodovinar.

Dovolite mi opombo k besedišču, ki se čisto pojavi v naših zgodovinah: če »vi« enačite domobranstvo z narodno izdajo, se vam nihče z »naše« strani ne bo pridružil, ker pač ne mara na zatožno klop – prav tako kot »mi« ne moremo pričakovati od »vas«, da se pridružite debati, v kateri se narodnoosvobodilna borba več ali manj samo po sebi umevno enači s krvoločnim stalinizmom.

Želim vam ves uspeh v znanstvenem delu in prizadevanjih.

Toronto, 1. marca 1989

Lojze Ambrožič

Spoštovani g. Jože Dežman!

Prejšnji teden sem prejel dva izvoda Borca, včeraj pa Vaše pismo, z dne 8. februarja. Hvala lepa za poslana izvoda in za povabilo k sodelovanju.

Prav gotovo ste Vi tisti človek, s katerim naj bi me seznanil I. L. 28. decembra v Ljubljani. Žal Vam tudi zdaj ne bom mogel ustreči, kot bi želel. Če je Vaše pismo namreč letelo 11 dni, bo verjetno tudi moje toliko časa potrebovalo. Morda pa do Vas le pride pravočasno, zato sem takoj po prejemu Vašega pisma šel k Tonetu Brulcu in ga naprosil, da opiše svoje stališče. Še koga bi bilo mogoče dobiti, a v tako odmerjenem času je to nemogoče.

Prebral sem Vaš prispevek v Borcu. Vidna je dobra volja, zavzetost za resnico, težnja po širokem zajemu snovi, še posebej pa je občudovanja vreden Vaš trud, da bi Slovenci nehali pisati dve zgodovini druge vojne.

Zgodovino, zlasti vojno zgodovino, navadno pišejo zmagovalci, a s tem ni rečeno, da je to Zgodovina. Vsak človek pojmuje dogodke na svoj način, kakor jih je pač doživel. Zgodovinar pa mora vse to združiti, dobiti vezne člene posameznih dogodkov, razumsko obrazložiti dejstva ipd. Žal so interpretacije, kot Vi pravite, »bolj projekcija ideoloških želja« kot pa zgodovinska resničnost. Temu se ni mogoče popolnoma odreči, a želja je, da zgodovinar, kolikor pač more, preseže lastne in celo želje in interese obstoječe vlade.

V SRS je bila do sedaj skoraj nemogoča zadovoljliva objektivnost. Borec je bil izraz enih, kakor sta pri nas Vestnik in Tabor zastopnika drugih ljudi. Ker pa proces, ki ga doživlja Slovenija v zadnjih letih, tako vidno napreduje v smeri razčiščevanja in kar se da na sistem nevezanega razmišljanja, je danes tudi vidno oddaljevanje od črno-bele interpretacije zgodovine tako v Sloveniji kot pri nas. Rekel bi celo, da taka drža pri vas prinaša nekakšen prestiž in da tudi ljudje po večini zavračajo nekdanjo tendencioznost. Na Zboru slovenskih kulturnih delavcev je npr. Jože Smole izjavil, da je predpogoj pri oblikovanju skupnih stališč »spoznanje, da nima nihče monopola nad resnico niti nad tolmačenjem avtentičnih interesov slovenskega naroda«.

Vaša iniciativa, zaskrbljenost in želja je neprecenljiva. Zlasti ker želite razgovor o naši polpretekli zgodovini, ki nas razdeljuje. Prepričan sem, da je to edina pot, zlasti danes, ko je še mnogo teh, ki so bili neposredno v vojni, živih, da se doseže od vseh zaželeno spravo.

Na misel mi prihaja, morda s precejšnjo mero fantazije, kako bi odbor zgodovinarjev razčistil poglede, poenotil interpretacije, prevzemal krivde enih in drugih ter našel kar najbolj točno in človeško sprejemljivo interpretacijo za ene in druge.

Kaj če bi tak sestanek sklicali nekje v zamejstvu, pooblastili določene partizane in domobrance ter nekaj mlajših ljudi, zgodovinarjev in politikov, da bi začeli delovati v tej smeri. Začetek bi že nekako predstavljal velik korak.

Pred dobrimi 10 leti sem to poskusil pri tukajšnjem akademskem društvu in povabili smo razne ljudi po svetu in tudi iz Slovenije. Iz Slovenije se ni nihče odzval, a to so bili drugi časi, pač pa so sodelovali L. Sirc, J. Velikonja, B. Pahor etc. Ker pa smo izključili najbolj radikalne ljudi, se nam je poizkus ponesrečil. Večina referatov pa je bila objavljena v glasilu, ki smo ga tedaj začeli izdajati (Druga vrsta, v Nuku ali pri I. L. morete dobiti izvod).

Pa še nekaj komentarjev ob branju Vaše razprave.

Pogrešam uporabo emigrantske literature. Kot mi je mogoče razumeti medvojno slovensko zgodovino, moram ločiti, kako je bilo in kakšne so bile nujnosti na Štajerskem, na Gorenjskem, Dolenjskem, Primorskem in v Ljubljani. Celo pri nas ni enotnega mnenja, kdo je bil največji sovražnik med vojno, ali partizan ali Nemci. Seveda je prevladala, pri nas, prva varianta, celo po zaslugi nekaterih, ki so bili res nemško usmerjeni, a stvar vsekakor ni jasna za mnoge.

Okraj Jesenice in Radovljica ni reprezentativen za Slovenijo, a če bi bil od vseh okrajev podoben zapis Vašemu, bi bila vsa stvar mnogo lažja.

Vaša razprava je daleč od srditih stališč, ki smo jih imeli tu in tam. To je lahko pot resnice in sprave. Na podlagi preverjanja števila žrtev, njih življenjepisov, tedanjega političnega položaja, tedanjih dosegljivih informacij, tedanje mentalitete in celo psihoze itd. pa je šele mogoče postavljati osrednje postavke, za kaj so se ljudje borili in v kakšni meri je bil njih boj upravičen. Končni rezultat pa nikakor ne bo, kot je bil, oz. nihče ne bo mogel a priori obsojati razna stališča, ampak le tista dejanja, ki so pripeljala do gotovega položaja. Kako bi mogel namreč sprejeti obsodbo uradne zgodovine v SRS, da so bili moj oče, moji prijatelji, sosedje in znanci izdajalci, kolaboracionisti, sovražniki etc., in da sem še danes jaz prav tako a priori ožigosan kot član sovražne slovenske politične emigracije.

Interpretacija zgodovine mora iti po drugačni poti. Nihče ne more tajiti herojstva pri OF, a spet, kdo more danes še tajiti usodne odgovornosti za državljansko vojno, ki jo nosi KP?

Borec bom dal še raznim drugim ljudem. Tako pri nas navadno kroži literatura iz Slovenije. Vsako knjigo, časopis in revijo prebere gotovo deset ljudi. Tudi Nikolaju Jeločniku ga bom poslal. Pred desetimi dnevi sem bil z njim in mi je omenil, da je še pri delu za drugi del Stalinistične revolucije S. Kosa.

Zdaj grem h g. Brulcu po njegov prispevek in upam, da bo pismo prišlo pravočasno.

Želim Vam uspeha pri iskanju resnice. Hudo je, da po tolikih letih še vedno nismo zedinili pogledov na našo polpreteklo zgodovino.

Prav lep pozdrav!

Bs. As., 24. februarja 1989

Andrej Rot

TONE BRULC

*IZ PRVE ŠTEVILKE BORCA, LETO 1989 (JOŽE DEŽMAN:
OČRT RAZISKAVE – OBČINA RADOVLJICA)*

Med drugimi prispevki, ki so več ali manj utemeljeni in zato več ali manj resnični ali neresnični, vedno pa sporni, prinaša Borec tokrat šele očrt raziskave, ki naj bi opravila z žrtvami druge svetovne vojne.

Pred razpravo o Žrtvah druge svetovne vojne je odgovor Antona Rekarja, ki je izgubil v njej vso družino in domačijo, in ta nakaže že tudi namen razprave: »Ne sovražim nobenega človeka... Če bomo še naprej sovražili drug drugega, potem vojne ne bomo nikoli iztrebili.« Zlata resnica, za katero bi Rekarju stisnil obe roki in še objel bi ga povrh: nikdar več vojne! Škoda je le, da mu je vprašanje zastavil Jože Vidic, psevdozgodovinar NOB. Nekdo mi je povedal, nekje, nekaj, približno, nekoliko, menda, некоč – so pač izrazi, ki ne spadajo v zgodovinsko vedo, dobimo jih pa pri Vidicu nič kolikokrat.

Če si ogledamo bibliografijo, dobimo še Ivana Jana, ki tudi ni zadosti gotov vir za zgodovino, če se le spomnimo na dražgoško bitko in številke sovražnika, ki jih navaja tam.

O verodostojnosti Belogardizma Frančka Sajeta smo imeli in so imeli komunisti dvome že ob izidu, zato je izšel samo prvi del. Prav tako o Republiki pod Gorjanci Iva Pirkoviča, čeprav je doživela dve izdaji.

Tukaj smo brali še Svetinovo Ukano, nekaj Janeza Vipotnika, vendar to so že dela v literarni preobleki, ki nimajo dosti opraviti z zgodovino. Preprosto dela v črno-beli tehniki.

Med bolj resne štejemo dr. Dušana Bibra, dr. Toneta Ferenca, ker pišeta s stališča poklicnih zgodovinarjev, poleg tega pa tudi pošteno priznata, da nista mogla priti do važne dokumentacije, ki jo hrani ta in ta.

Sem bi spadal še Vladimir Dedijer, če ne bi že tolikokrat zmrcvaril življenjepisa velikega maršala.

Zadnji, katerega knjiga je prišla do slovenske emigracije v Argentini, je jezuitski pater Franc Cerar (Partizan nekoliko drugače), vendar to so komaj pomanjkljivi spomini, katerim je dodano ali odvzeto, kar je pač treba, da knjiga lahko izide.

Jožetu Dežmanu je treba priznati strokovnost tako pri izdelavi tabel kakor pri razpravi sami. Resda morda navaja dvomljive vire, toda primerja jih med seboj, poleg tega mu je tudi kot kustosu Gorenjskega muzeja dostopen marsikak vir, ki ga drugi ni dosegel. Morda mu je vzbudil dvom tudi Mednarodni simpozij zgodovinarjev, ki se je vršil prav v Kranju, kjer so se slovenski zgodovinarji tako slabo odrezali pred angleškimi.

Če sodimo po podnaslovu Borca, je to revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij. Lahko bi tudi zapisali, da tu ne gre za narodno zgodovino, vsaj pri Dežmanu ne. Ohranjanje revolucionarnih tradicij je pa precej problematična zadeva, če je zgodovina ponarejena. Dežman se je torej potrudil in razpravo napisal o resnični zgodovini, kar se je res zgodilo. Torej je Dežman dvomil o tem, kar je bilo napisano do sedaj. Čeprav ni mogel črpati iz virov obeh strani, mu je treba priznati, da je storil, kar je mogel. Do drugostranskih virov najbrž ni mogel, nevtralni ne obstajajo.

Kaj je napotilo Dežmana k Očrtu raziskave? Nezaupljivost! Dvom! In še kaj. Resnica – tudi zgodovinska – je šibka rastlina, ki uspeva samo v svobodi. Dežmanova razprava ne bi mogla iziti pred desetimi leti, torej je vez med resnico in svobodo: več

svobode, več resnice in narobe. Če vzamemo, da je Kocbek moral čakati 30 let, preden je mogel objaviti del resnice o domobrancih, in da je bil na partijskem indeksu že od objave Strahu in poguma, je moral tudi Dežman tega imeti nekaj v zalogi, saj je poznal Kocbekov primer. Poleg tega moramo upoštevati, da je Kocbekov prispevek izšel v tujini, medtem ko je Dežman svojega objavil v Borcu. Dežman je najbrž že prej upravičeno sumil, da ni vse zlato, kar se svetli, ali da ni vse v redu z NOB. Škoda, da se mu niso pridružili še drugi razočarani komunisti, krščanski socialisti, dachavci, liberalci, prebivalci Golega otoka itd., če že ni imel dostopa do emigracijske literature.

Na žalost metodologija, ki se jo poslužuje, ne bo držala za vso Slovenijo. Ne da ne bi bila prava, prav v tem grmu tiči zajec: preveč prava je! Še za številke me je zapustil dvom, da niso prave. Toda to velja samo za Gorenjsko. Kakor se kaže danes, bo naloga slovenskega zgodovinopisja vnaprej ta, da bo razčlenil položaj na Gorenjskem, Štajerskem, Primorskem, Dolenjskem in Notranjskem. Iz te razlike položajev so izšle tudi različne posledice. Položaja na Dolenjskem in na Štajerskem ne moremo primerjati s položajem na Gorenjskem. Zadnje, kar bo storila ZK, bi bile podobne tabele za Dolenjsko in Notranjsko – to bi bila največja pohvala Dežmanu, kar jih bo kdaj dobil.

Bodoči zgodovinar bo moral upoštevati tudi, da je po paktu Molotov-Ribbentrop in že prej vstopilo v gestapo čez 5000 komunistov, ki so bili odločilni dejavnik na zasedenih ozemljih. Tako so slovenski komunisti bili navezani na Nemce še tri mesece po razpadu Jugoslavije. Bili so seveda tudi verni izpolnjevalci ukazov gestapa vse do napada na Rusijo. Če premislimo to, potem Štajerska in Gorenjska nista prišli ob inteligenco in duhovščino po krivdi gestapa, ampak po krivdi komunistične partije v njej.

Primorska bi bila še najbolj čist primer za NOB. Slovenci, preganjani zaradi narodnosti, jezik, izgnan iz javnosti in cerkve, in to za desetletja, obenem so bili redki Primorci, ki bi imeli smisel takrat za komunizem. Prav primer TIGR-a in množično vključevanje v prekomorske brigade kaže, da so bili narodno zavedni, idejno enotni, toda politično neosveščeni.

Položaj, ki ga je uživala Ljubljanska pokrajina, je bil izreden in izjemen, bil pa je tudi paradoksalen. Iz začetnega navdušenja za NOB sta prešli ti dve najrevnejši pokrajini v najbolj zagrizen odpor proti komunistom, kar pa je čisto nekaj drugega kakor proti NOB. Po marksistični logiki bi morali biti prav ti dve najbolj godni za komunizem. Tu seveda ni šlo za NOB, ampak za likvidacijo svojih morebitnih nasprotnikov. V letih 1942–43 je bilo po dokumentiranih podatkih Črnih bukev likvidiranih 1050 oseb: starih, mladih, mož, žensk in otrok na najstrahovitejši način, kar ga pozna zgodovina. Zgodovinar se bo moral vrniti k Črnim bukvam: če bo komunist, bo moral priznati, da primer Dolenjske in Notranjske ne spada v NOB, če bo protikomunist, bo moral priznati nekaj veljave tudi NOB vsaj na Gorenjskem in Primorskem.

Očrt raziskave Dežmana torej ne bo služil za vso Slovenijo. Sploh pa bi pred očrtom morali imeti enake možnosti osvetlitve tistega časa. Če se Borec posveča samo ohranjanju revolucionarnih tradicij NOB, že lahko rečemo, da so te bile zgrajene na raznolikih temeljih, če se pa posveča zgodovini, bo moral pač upoštevati tudi nasprotnе vire že zaradi zgodovinske objektivnosti. Očrt torej ni raztegljiv na vso Slovenijo – pot k narodni spravi ni enaka za vse dele. Dejstva ostanejo, številke tudi. Te pa pričajo, da na Dolenjskem in Notranjskem ni bilo resnejšega napada na okupatorja in da so k zmagi več pripomogli okupatorji kakor pa vsa NOB – vsaj za Italijane je to dokazano.

Pri tolikih tabelah bi Dežman lahko dodal še dve, tri. Npr. sestav poveljniškega kadra, verujoči in neverujoči v njem, padlih komunistov toliko in toliko (ne partizanov!), po vojski tak in tak položaj.

S tem pa nočem reči, da je emigracija brez vsake napake ali madeža. Toda ko se o njih govori in piše, se piše v svobodi, včasih še celo v njeno škodo. Take vrste raziskav, kot jih je napravil Dežman za Radovljico, bomo morali še čakati za Dolenjsko in Notranjsko, ker so bile mutatis mutandis povsem drugačne. Ne bo jih dopustila ZK,

ker bi potem ostalo bore malo tradicij, ki bi jih bilo vredno ohraniti. Revija za zgodovino NOB, pravi v podnaslovu, da je Borec. Od te je pa še daleč do narodne zgodovine, če so delu naroda zamašena usta. Skoraj bi lahko rekli, da so bila predolgo zamašena in da je zgodovinarju že nemogoče, da bi se dokopal do resnice. S tem delom resnice, ki nam jo je pokazal Dežman, smo pa že lahko zadovoljni.

Bi bili zadovoljni, če ne bi Dežman uporabil ideološkega ključa, ki je izničil vrednost Očrta raziskave. Dežman se drži trdno Navodil za zbiranje podatkov o žrtvah vojne iz l. 1950. Samo »naši«! Ta navodila delijo žrtve na dobre in slabe, veljavne in neveljavne, upravičene in neupravičene, kriterij pa je bil partijski. Za tiste dobre, veljavne, upravičene spomenike, nagrade, odlikovanja, pokojnine; za slabe, neveljavne, neupravičene mrhovišče molka. Tako ne najdemo v očrtu nobenega ubitega nasprotnika, gorenjskega domobranca, vrnjenega iz Vetrinja, skrivača pred novo oblastjo, obsojenega po vojni, vrnjenega iz nemških taborišč.

Za vse padle, ki jih našteva, bi bila potrebna tudi tabela padlih sovražnikov, posebej pa še rojakov, da bi naši potomci lahko primerjali, če se je NOB splačal. Splačal se je, seveda komu? Morebiti je pa le prav imela katoliška konservativna struja, ki je svetovala počakati?

OKROGLA MIZA ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE PRI NAS JE BILA 3. MARCA 1989 V PROSTORIH KULTURNO-INFORMACIJSKEGA CENTRA KRIŽANKE V LJUBLJANI. ZAHVALJUJEMO SE MESTNEMU MUZEJU LJUBLJANA, DA NAM JE ODSTOPIL PROSTOR IN OMOGOČIL SNEMANJE RAZPRAVE (ZDENKO ČEPIČ, PREDSEDNIK SEKCIJE ZA SODOBNO ZGODOVINO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE).

ZDENKO ZAVADLAV

Diplomacija V gozdu

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELOVANJA
VARNOSTNOOBVEŠČEVALNE
SLUŽBE NA GORIŠKEM LETU 1944

Bilo je lepo poletno jutro, 4. julija 1944. Odhajal sem, kot vsak dan zadnji čas, na svoj »položaj«, javko obveščevalnega oddelka za Gorico,² v Martinuče, zaselek ob Renčah pri Gorici. Ta odderek z zapletenim nazivom je bil naslednik slavne in zaslužne Varnostnoobveščevalne službe Osvobodilne fronte (VOS OF), organizirane v aprilu 1943 na Primorskem in ukinjene v februarju 1944. Slutiti je bilo lep in miren dan, saj stražarja Vojske državne varnosti (dalje VDV) ali narodne zaščite nista javila nič, kar bi napovedovalo Švabe v bližini, pa tudi ponoči ni bilo slišati kakšnega pokanja.

Med potjo sem razmišljal o neverjetnem položaju osvobojenih Renč prav na pragu Gorice. Renče s svojo ljudsko oblastjo, narodnoosvobodilnimi odbori, organizacijo Osvobodilne fronte, narodno zaščito in stražami, bedecimi ob Vipavi in proti Krasu, s komando vojnega področja in obveščevalno službo ter vedno aktivno enoto VDV³ pa z župniščem in župnikom, partizanskimi mašami in pogrebi ter objavami na prižnici. Tam čez biljenske griče pa se je prebujala Gorica s Švabi, Lahi in belogardisti, Gorica naših želja z organizacijo Osvobodilne fronte in njenimi odbori, italijanskimi protifašističnimi odbori (CLN – Comitato di liberazione nazionale⁴) ter italijanskimi partizanskimi enotami »domoljubne akcije« (GAP – Gruppo d'Azione patriottica⁵) v okolici, a še vedno neopredeljenimi goriškimi sredinci, pa tudi z našo razvejeno obveščevalno službo. Zadaj proti Vogrskemu so bili bunkerji z okrožnimi forumi Osvobodilne fronte in Komunistične partije Slovenije ter tehniko, daleč zgoraj na Trnovski planoti sem slutil našo, slovensko partizansko vojsko 9. korpusa in primorsko partizansko oblast ter končno tam v Tribuši tudi pokrajinsko varnostno in obveščevalno službo s priljubljenim Maksom⁶ na čelu in brigade VDV. Gor na sever je vodil opuščen daljnovod nad mojo glavo. Ta je opravljal svojo »partizansko« funkcijo kot telefonska povezava med kraškimi in goriškimi partizanskimi forumi in komandami na Trnovski planoti. To in pozdravljajoči me stražar VDV v Martinu-
čah mi je še posebej vlivalo zaupanje.

Vstopil sem v majhen, malo opremljen prostor zapuščene kraške hišice v zaselku in poiskal v skrivališču papirje in pisalni stroj. Pričakoval sem, kot že rečeno, miren partizanski delovni dan, običajen obisk obveščevalcev iz partizanskih enot, ki so prihajali po informacije o stanju sovražnih posadk v mestu in okolici, pa kurirjev obveščevalcev s podatki iz Gorice, brez tečnih političnih funkcionarjev ali vedno bolj pametnih obveščevalnih inštruktorjev z Dolenjske. Tudi Carja⁷ ali koga drugega iz enote VDV ni bilo nikdar tako zgodaj zjutraj s poročilom o kakšni novi, največkrat »divjezahodnjaški« akciji. Pomocnik Pepko⁸ se je zadrževal nekje v Solkanu in urejal težave z obveščevalno organizacijo. Toda moje slutnje se niso uresničile.

Znenada je vstopil v sobo varnostnik in z njim rezident italijanske obveščevalne mreže iz mesta. Ta je zadihán, razburjen in brez pozdrava povedal: »V Gorici so fašisti in domobranci objavili premirje, sklenjeno med partizani in Nemci!«

PONUDBA NEMŠKE UPRAVE

Vse od začetka 1944 so najprej v okrožno komisijo VOS za Gorico, pozneje pa v obveščevalni oddelek okrožne izpostave Odseka za notranje zadeve (dalje ONZ) pri predsedstvu SNOS za Goriško prihajala poročila o želji nemške uprave, pokrajinske prefektore v Gorici, ki jo je vodil grof prefekt Marino Pace, da bi vzpostavila stik s partizani. Tudi politično-oblastne partizanske organizacije so dobile take ponudbe. Tako sta okrožni narodnoosvobodilni odbor in okrožni odbor Osvobodilne fronte za Goriško 7. marca 1944 poročala pokrajinskemu narodnoosvobodilnemu odboru in pokrajinskemu odboru Osvobodilne fronte, da iščeta goriški prefekt Pace in njegov namestnik za gospodarstvo podprefekt baron Locatelli zvezo z Osvobodilno fronto oziroma partizani. Poročilo je podpisal Julij Beltram-Samo.⁹

Obvestila o tem smo pošiljali na pokrajinsko komisijo VOS za Primorsko, pozneje pa na pokrajinsko izpostavo ONZ pri predsedstvu SNOS za Primorsko, načelniku Miru Percu-Maksu. Poročila o tem smo dobivali od specialne obvešče-

valne službe v italijanski republikanski vojski v Gorici, od rezidenta italijanskega majorja Muzzolinija-Mirka. V našem obveščevalnem oddelku jih je obdeloval Marcello, naš sodelavec italijanske narodnosti in odgovorni za obveščevalno službo med Italijani. Na ta naša obvestila je prišel v Renče Miro Perc-Maks. Želel se je osebno seznaniti z našimi informacijami o iskanju stikov nemške uprave v Gorici s partizani. Naročil nam je, naj preko našega obveščevalca vzpostavimo stike s prefektom Pacejem in se pozanimamo o njegovih željah in predlogih. Tako smo preko Muzzolinija-Mirka vzpostavili stik s prefektom Pacejem in izvedeli, da se želijo pogajati s predstavniki partizanov na Primorskem predvsem zaradi dobrobiti prebivalstva. Miro Perc-Maks se je s tem predlogom strinjal in nam naročil, naj organiziramo sestanek s prefektom Pacejem. Po možnosti naj bi se ga udeležil tudi on in predstavniki 9. korpusa. Ko pa nam je prefekt Pace sporočil, da naj bi se prvič sestali na njegovem posestvu v Tapoglianu v Furlaniji, so Miro Perc-Maks in predstavniki 9. korpusa svojo udeležbo na njem odpovedali. Na sestanek naj bi šli mi in predstavniki okrožnih oblasti in političnih forumov, ki naj bi jih o tem obvestil Miro Perc-Maks. Sprejeli naj bi vse ponudbe, sami pa ničesar ne ponudili, niti se za nič obvezali. Z naše strani naj bi šli na sestanek namestnik vodja obveščevalnega oddelka Joško Mozetič-Pepko, italijanski sodelavec Marcello, posrednik Muzzolini-Mirko in predsednik okrožnega odbora Osvobodilne fronte za Goriško Jožko Štrukelj-Miloš. Miro Perc-Maks je njihovo udeležbo odobril prek stikov, ki smo jih na Primorskem tedaj vzdrževali po posebni kurirski liniji med okrožnimi izpostavami in pokrajinsko izpostavo ONZ pri predsedstvu SNOS. Ponovno smo stopili v stik s prefektom Pacejem, da bi se podrobneje dogovorili o sestanku. Ta naj bi bil 15. junija, našim predstavnikom so zajamčili nedotakljivost, lahko bi bili oboroženi, za prevoz bi poskrbel prefekt Pace. Dogovorjen je bil tudi način in kraj vstopa naših predstavnikov na zasedeno italijansko ozemlje.

Ponudbe prefekta Paceja za pogovore s partizani so prihajale tudi prek parti-

zanskih gospodarskih ustanov, ki so se ukvarjale z vprašanjem aprovizacije, vendar so bile zaradi stališča pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte do totalnega bojkota odklonjene. Iz dopisa, z dne 18. maja 1944, je razvidno, da sta goriški prefekt Pace in podprefekt Locatelli ponovno izrazila željo sestati se s predstavniki Osvobodilne fronte. Sestanek naj bi

bil na osvobojenem ozemlju, posrednik pri pogovorih pa je bil goriški trgovec z ilegalnim imenom Boris. Predstavnik Pokrajinske gospodarske komisije (dalje PGK) Peter Fornazarič-Pavel je priporočil sestanek, češ da bi bil koristen, saj je prefekt že do tedaj šel na roko goriškim trgovcem pri nabavi živil.¹⁰

¹ Naslov je posnet po naslovu članka Iva Pirkoviča *Pozabljena diplomacija v gozdu*; objavljen je bil v *Delu*, 3. julija 1980. Nemci so prosili za premirje najprej slovenske partizane.

² Obveščevalni oddelek naj bi bil del okrožne izpostave odseka za notranje zadeve (OI ONZ) pri predsedstvu SNOS za Goriško; ta je bila naslednica na prvem zasedanju SNOS v Črnomlju februarja 1944 z odlokom ukinjene VOS OF in s tem tudi mestne komisije VOS OF za Gorico. OI so bile organizirane z odlokom predsedstva SNOS, z dne 1. marca 1944. Oba odloka sta ponatisnjena v Dokumentih VOS OF, NZ 1941–1945, izdal RSNZ SRS, števil. dokumenta 66 in števil. 68. OI ONZ pri predsedstvu SNOS za Goriško kljub imenovanju načelnika ni organizacijsko zaživela, tako da je obveščevalni oddelek kot preostanek komisije VOS OF za Gorico samostojno deloval vse od ustanovitve okrožnega pooblaščenstva OZNE za Goriško avgusta 1944, potem ko je bila OZNA kot jugoslovanska oblika varstvenoobveščevalne službe organizirana na podlagi ukaza maršala Tita v Drvarju, z dne 13. maja 1944.

³ VDV – Vojska državne varnosti, je bila prav tako naslednik varnostnih enot VOS OF. Na Primorskem je bila aprila 1944 organizirana iz bataljonov varstvenoobveščevalnih sil 2. brigada VDV. S posebnim odlokom predsedstva SNOS, z dne 1. marca 1944, so bile enote VDV dodeljene ONZ pri predsedstvu SNOS, posamezne čete na terenu pa tam organiziranim PI in OI ONZ. Podatki o sklepih, organizaciji brigad VDV in ponatis odloka so prav tako v Dokumentih VOS OF, NZ 1941–1945, izdal RSNZ SRS, dokument št. 69, s pripombami pod črto.

⁴ CLN – Comitato di liberazione nazionale, tako so se imenovali italijanski odbori protifašistov. Tak odbor je obstajal tudi v Gorici in je sodeloval z OF. Podatki o tem so v knjižici Slavice Plahuta: *Srednjeprimorsko okrožje 1941–1945*, str. 27.

⁵ GAP – Gruppo d'Azione patriottica, italijanske partizanske enote »domoljubne akcije«, organizirane v Trstu, Tržiču in Gorici.

⁶ Miro Perc-Maks (1912–1945), načelnik VOS OF za Primorsko in pozneje pokrajinske OZNE pri 9. korpusu, eden izmed osmih znanih pobeglih iz taborišča Gonars 31. avgusta 1942. Za načelnika VOS OF za Primorsko ga je postavil Edo Brajnik poleti 1943, kot je razvidno iz Brajnikovega pisma, z dne 11. julija 1943, Centralni komisiji VOS OF oziroma Zdenki Kidrič. Pismo je objavljeno v Dokumentih VOS OF, BZ 1941–1945, izdal RSNZ SRS, dokument števil. 58. Maks je padel kot podpolkovnik v zadnji nemški ofenzivi na Primorskem Winterende na Vogalcah na Vojskarski planoti 1. aprila 1945, ko je ob preboju del vodstva narodnoosvobodilne vojske na Primorskem padel v zasedo. Tako pravi o ofenzivi knjiga *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*, Ljubljana 1977, str. 918. Po smrti je bil proglašen za narodnega heroja.

⁷ Ivan Sulič-Car iz Bilj, pripadnik goriške skupine VOS, tudi varnostne skupine za Gorico, in nekaj časa njen komandir, je padel 26. decembra 1944 v Gorici. Po smrti je bil proglašen za narodnega heroja. V Biljah so mu postavili spomenik.

⁸ Jožko Mozetič-Pepko iz Renč, član obveščevalnega oddelka ONZ za Goriško, je padel kot član pooblaščenstva OZNE za Goriško skupaj s pooblaščencom Stojanom Plahuto-Stjenkom iz Gorice in enajstimi pripadniki OZNE, VDV in jurišniki 31. divizije 26. januarja 1945 v Pedrovem. Spomenik v Pedrovem.

⁹ Arhiv IZDG v Ljubljani, fascikel 615, Mapa III., Ovoj 4, OOOOF za Goriško, dopisi s PK, POOF in rajoni, od 3. januarja 1944 do 20. julija 1944.

¹⁰ Dr. Fran Juriševič: *Partizansko gospodarstvo na Primorskem*, Založba Lipa, Koper 1975, str. 70, 71, in Arhiv IZDG v Ljubljani, fascikel 549.

PRVA POGAJANJA

V TOPOGLIANU, 15. JUNIJA 1944

Tako je prišel dan sestanka.

Črn mercedes prefekture je ob 9. uri pripeljal pred radijsko postajo v Vrtojbi. Zgradbo smo zastražili z našimi varnostniki. V avtu sta bila prefekt Pace in major Muzzolini-Mirko. Pridružila sta se jima Jožko Štrukelj-Miloš in Jožko Moze-tič-Pepko in avto je odpeljal v Gorico, kjer sta pri sv. Roku vstopila še Marcello in podprefekt Locatelli. Nato so se odpeljali v Topoglianu pri kraju Romans d'Isonzo na posestvo prefekta Paceja. Sestanek je bil v njegovem dvorcu. Do dvanajste ure so bili razgovori, nato kosilo, po njem pa so naše predstavnike skupaj s podprefektom Locatellijem odpeljali nazaj v Vrtojbo.

Kaj je želel prefekt Pace od partizanov?

Pace je z negodovanjem vzel na znanje, da navzoči predstavniki partizanov s Primorske niso pooblaščen za sprejemanje sklepov, marveč so le posredniki informacij. Posebej je opozoril, da se pogovarja v svojem imenu in ne v imenu Nemcev. Predlagal je nekakšno nevtralno cono, zamejeno z demarkacijsko črto, v kateri naj bi se Nemci in partizani ne napadali. O tem bi lahko dobil podatke tudi od Nemcev. Obljubil je, da se bo pogovoril z dr. Friedrichom Rainerjem, koroškim gauleiterjem, vrhovnim komisarjem operacijske cone Jadransko Primorje. Podprefekt Locatelli je govoril o skrbi za preskrbo prebivalstva in tarnal nad našim napadanjem in zaplenbo preskrbovalnih transportov. Predlagal je, da bi se v interesu civilnega prebivalstva o tem dogovorili za nekakšen »modus vivendi«. Razgovor je potekal deloma v slovenščini, saj je prefekt Pace znal slovensko, deloma v italijanščini.

Predstavniki okrožnega odbora Osvobodilne fronte (OO OF) je imel še nekaj »aktivističnih«¹⁰ pripomb, vendar niso bile v smislu pridobivanja informacij, pa tudi prefekta Paceja niso prepričale!

Dogovorjeno je bilo, da se bomo ponovno sestali, in to čimprej. Kraj in čas sestanka bomo določili pozneje. Sestanek se je končal ob 12.30 z obilnim kosilom v grofovskem stilu.¹¹

O sestanku smo takoj pisno poročali pokrajinski izpostavi ONZ za Primorsko oziroma Miru Percu-Maksu. Kot je razvidno iz drugih še ohranjenih in že omenjenih poročil, je bilo poročilo datirano 16. junija 1944 in opremljeno s številko 145.¹² Miro Perc-Maks je odobril naše pogovore in v osebnem pogovoru z mano v Renčah priporočil, da bi bil naslednji sestanek na »partizanskem«¹³ ozemlju v bližini Gorice. Udeležil naj bi se ga namreč tudi on. Na sestanku naj bi načeli vprašanje zamenjave ujetnikov in nabave ter nakupa živeža za partizane in civilno prebivalstvo na napol osvobojenih ozemljih na Primorskem.

O sestanku je poročal tudi okrožni odbor Osvobodilne fronte za Goriško nadrejenemu pokrajinskemu odboru Osvobodilne fronte za Primorsko.¹³ Odgovor pokrajinskega odbora je dobil 24. junija 1944. Kimovec-Žiga, se je glasil odgovor, se bo sam oglasil v Renčah in vse osebno pojasnil. Prefekta Paceja je treba pred naslednjim sestankom obvestiti, da so pogovori z višjimi forumi izključeni. Pogoj za to je namreč bil, da bi nemška uprava za goriško pokrajino, v kateri sta delovala prefekt Pace in podprefekt Locatelli, sabotirala nemško okupacijsko politiko. Vendar naj stikov s prefektom ne bi pretrgali, zamenjava blaga naj bi potekala naprej na ravni gospodarskih organov, to je gospodarskih komisij.¹⁴

O sestanku v Topoglianu, z dne 15. junija 1944, je posebej sestavil poročilo tudi Marcello, italijanski sodelavec obveščevalnega oddelka za Goriško, o tem priča njegov prevod v slovenščino v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.¹⁵

DRUGA POGAJANJA V BILJAH,

26. JUNIJA 1944

V dogovoru s Miro Percem-Maksom smo torej začeli iskati primeren kraj na »napol osvobojenem«¹⁶ ozemlju v okolici Gorice, kjer naj bi se ponovno sestali s predstavniki nemške uprave. Našli smo ga v Biljah. Ob vhodu v Bilje z goriške strani je stala stara vila Volat, last Zonhove, ki je kot gospodinja dalj časa delala v Egiptu in si je po vrnitvi domov vilo primerno opremila. Imela je ustrezen pri-

bor in posodo, pa tudi primerno kuharsko znanje.

Prefektu Paceju smo namreč želeli povrniti kosilo iz Topoglianu in pokazati, da partizani kljub vojni in okupaciji zmoremo primerno civilizacijsko in organizacijsko raven.

Bližal se je dogovorjeni dan, Miro Perc-Maks je sporočil, da se sestanka ne bo udeležil, prav tako tudi ne noben drug politični ali vojaški funkcionar, da pa je angažiral PGK, naj nanj pošlje svojega predstavnika. Ta naj bi z nami predhodno kontaktiral. Tako smo se sami pripravili na sestanek s pooblastili in napotki, predhodno dogovorjenimi z Mirom Percem-Maksom.

Na dan sestanka smo z zaščitnimi varnostniki obveščevalnega oddelka zastražili okolico radijske postaje v Vrtojbi, kjer naj bi avto s prefektom Muzzolinijem-Mirkom pričakal član obveščevalnega oddelka Marcello. Zastrazili smo tudi vilo Volat v Biljah, kjer naj bi bil sestanek. Ob napovedani uri smo postavili pred vhod v vilo dva stražarja in čakali na avto. Navzoči smo bili član PGK Peter Srebrnič,¹⁶ pisec tega prispevka in seveda gospodinja. Mercedes s prefektom Pacejem, podprefektom Locatellijem, Muzzolinijem-Mirkom in Marcellom je prispel ob napovedani uri. Vozil je podprefekt Locatelli. Stražarja sta pozdravila, rokovali smo se pred vilo, nato šli v sprejemnico in sedli za mizo. Gospodinja je ponudila alkoholne in brezalkoholne pijače. Marcello, ki se je udeležil prvega sestanka, nas je

predstavil. Prefekt Pace je izrazil razočaranje, ker ni bilo nobenega višjega predstavnika. Pojasnil sem mu, da gre v skladu z dosedanjimi dogovori in pooblastili za izključno informativni sestanek. Pogovor je potekal deloma v italijanščini, deloma v slovenščini; slovensko smo namreč govorili prefekt Pace, Peter Srebrnič in jaz.

Prefekt Pace je pojasnil predlog Nemcev o prostih komunikacijah, šlo je za dogovor o nenapadanju in to na železnici proti Pontebi na komunikacijah Videm-Čedad-Bovec-Predil, Gorica-Podbrdo, Kobarid-Sv. Lucija, Gorica-Vipava-Postojna, Trst-Postojna, Trst-Reka, Trst-Pulj, Št. Peter-Pulj. Za te komunikacije, je obljubil, nam bo poslal nemški načrt. Pripomnil je tudi, da bi za vojaške pogovore z Nemci, če bi bili nanje pripravljeni, lahko organiziral osebni stik z feldmaršalom Albertom Kesselringom, vrhovnim poveljnikom nemške vojske v Italiji. Načel sem vprašanje zamenjave ujetnikov in s tem vprašanje postopanja s partizani kot z bojujočo se stranko. Prefekt Pace se je obvezal, da se bo o tem pogovoril z Nemci. Peter Srebrnič se je pogovarjal o možnosti dobave in nakupa živil za vojsko in civilno prebivalstvo. Prefekt je obljubil preskrbo civilnega prebivalstva, dobavo živil za partizansko vojsko pa prepustil dogovoru med Locatellijem in Petrom. Vztrajal je, naj čimprej sprejmemo ustavitve sovražnosti ob komunikacijah, saj bi to lahko bil pogoj za nadaljnje pogovore. Nemški dokument o conah ustavitve sovražnosti ob komunikacijah nam bo, tako

¹¹ 11/1 Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, IV. knjiga, str. 327.

^{11/2} Arhiv IZDG v Ljubljani, fascikel 615/II, Ovoj 4, dopisi OOOF za Goriško s PK, POOF in rajoni, 3. januarja 1944 do 20. julija 1944, poročilo OOOF za Goriško POOF za Primorsko, z dne 18. junija 1944.

^{11/3} Arhiv IZDG v Ljubljani, Fascikel 537, Mapa OZNA, VDV, OZN II, Ovoj 4, prejeti dopisi obveščevalnega oddelka PI OZN, 1944, poročilo OI ONZ obveščevalnega oddelka za Goriško štev. 182 od 5. julija 1944 PI ONZ za Primorsko (prepis).

¹² Prav tam kot pod 11/3, datum in številka poročila.

¹³ Prav tam kot pod 11/2.

¹⁴ Prav tam kot pod 11/2, odgovor POOF za Primorsko OOOF za Goriško, z dne 24. junija 1944.

¹⁵ Arhiv IZDG v Ljubljani, Fascikel 537, Mapa OZN, VDV, ONZ II, Ovoj 4, PI ONZ Obveščevalni oddelek, prejeti dopisi. Poročilo o pogovoru, z dne 15. junija 1944, prevod v slovenščino.

¹⁶ Peter Srebrnič je pri pokrajinski gospodarski komisiji za Primorsko (PGK) skrbel za prevoz in nabavo živeža iz Furlanije in za zvezo med okrožnimi GK. Bil je član gospodarske komisije za Goriško. Dr. Fran Juriševič: Partizansko gospodarstvo za Primorsko, Založba Lipa, Koper 1975, str. 71, in Arhiv IZDG v Ljubljani, Fascikel 549.

je obljubil, poslal preko Muzzolinija-Mirka do 28. junija. Mi pa naj ta dan odgovorimo na njegove predloge. Uradni del sestanka se je končal in sedli smo h kosilu, ki ga je imenitno pripravila gospodinja vile. Hrano in pijačo je preskrbel Peter Srebrnič. Nato so se gostje v spremstvu Marcella odpeljali do Vrtojbe in nato nadaljevali pot do Gorice sami. Še isti dan je obveščevalni oddelek poročal o sestanku pokrajinskemu obveščevalnemu oddelku oziroma Miru Percu-Maksu v poročilu št. 165. Poročilu je priložil tudi posebno poročilo v italijanščini, ki ga je sestavil Marcello. Slednji je poročili odnesel tudi štabu 9. korpusa, kamor je bil prav tedaj premeščen.¹⁷ Od Mira Perca-Maksa smo dobili navodilo, naj počakamo na izročitev nemških predlogov o prostih komunikacijah, nato pa pogovore prekinemo, saj predlogov o premirju glede na zaveznike in značaj narodnoosvobodilne vojske ne moremo sprejeti.

Predstavniki PGK na sestanku v Biljah Peter Srebrnič, ki se je s prefektom Pacejem, predvsem pa s podprefektom Locatellijem pogovarjal o gospodarskih problemih aprovizacije za civilno prebivalstvo in partizane, je poslal o sestanku posebno poročilo. Datirano je bilo 27. junija 1944 in nosi podpis Petra Srebrniča. V poročilu je zamenjal na sestanku navzoče predstavnike okrožne izpostave ONZ s pokrajinskimi predstavniki. O vsebini pogovorov je navedel predvsem vprašanje žetve žita brez navzočnosti nemških vojaških predstavnikov, vprašanje dostave aprovizacije za prebivalstvo Goriške pokrajine, razdeljevanje živil naj bi prevzela partizanska oblast, vprašanje skupne uporabe cisterne, ki so jo zaplenili partizani, vprašanje dostave blaga za civilne obleke in medsebojne menjave blaga.

Vsa ta vprašanja naj bi bila po poročilu Petra Srebrniča ugodno rešena in sprejeti naj bi bili primerni odgovori.¹⁸

Ker prefekt Pace do dogovorjenega roka ni poslal nemškega predloga o prostih komunikacijah, smo mu prek Muzzolinija-Mirka sporočili, da prekinjamo pogovore, saj naši višji forumi, ki smo jih obvestili o njegovih predlogih, ne morejo pristati na nemške predloge, vezane na

premirje in nenapadanje komunikacij. Zadevo smo šтели za končano.¹⁹

PRIHOD PREFEKTA PACEJA V RENČE, 3. JULIJA 1944

Konec junija se je v Renče vrnil Marcello. Njegova premestitev iz obveščevalne službe ONZ v vojaško je bila posledica zahtev nekaterih vodilnih iz ONZ, tudi iz baze 24, kljub našemu nasprotovanju, saj naj bi zaradi italijanske narodnosti ne bil primeren za delo v obveščevalni službi ONZ. Prišel je v novi angleški uniformi z angleško brzostrelko, pooblaščen, da nadaljuje pogovore s prefektom Pacejem v imenu 9. korpusa. Prek Muzzolinija-Mirka je spet vzpostavil stik s Pacejem in se z njim sestal 3. julija v Renčah. Tja se je prefekt Pace pripeljal skupaj z Muzzolinijem-Mirkom, potem ko si je z našim dovoljenjem ogledal Dornberk, ki so ga požgali republikanski italijanski alpinci. Na pogovoru naj bi se dogovorila o spornem datumu 5. juliju, ko naj bi veljalo premirje med Nemci in partizani na območju Videm-Istra-Reka zaradi nadaljnjih pogajanj,²⁰ seveda po pristanku štaba 9. korpusa.

PREMIJRJE

Tako je napočil 4. julij 1944. Tega dne sem torej že zgodaj zjutraj iz osebnega poročila rezidenta obveščevalne službe pri Italijanih v Gorici zvedel o »sklenjenem premirju« med partizani in Nemci, ki naj bi začelo veljati 5. julija. Govorice o tem so se razširile po Gorici.

Obveščevalec mi je povedal tudi o okrožnici nemškega komandanta Gorice Weithauserja, poslani republikanski italijanski vojski. Naši ljudje v Gorici, zlasti Italijani, so bili silno presenečeni. Tudi sam sem bil. Obveščevalcu sem pojasnil, da je kaj takega nemogoče, da gre verjetno za pomoto in da naj pomiri svoje v Gorici.

Varnostnika sem nemudoma poslal po Marcella. K sreči ga je našel. Obvestil sem ga o zadevi, on pa je trdil, da je šlo samo za pogovor o možnem datumu, če bo na pogajanja in premirje pristal štab 9. korpusa. Zahteval sem, da takoj vzpostavi stik z Muzzolinijem-Mirkom, ki se je prejšnji dan, to je 3. julija, tudi sestal z njim v Renčah, prekliče vsake nadaljnje

stike s prefektom Pacejem in Nemci ter datum premirja in seveda premirje. Naročil sem mu, naj o vsem napiše poročilo in mi izroči izvod, da bom lahko obvestil pokrajinsko izpostavo ONZ, Mira Perca-Maksa in bazo 24 na Dolenjskem. Z njo smo namreč ravno preko goriške izpostave ONZ vzdrževali neposredno zvezo (preko drugih izpostav ONZ). Marcello je vzpostavil stik z Muzzolinijem-Mirkom, menda pa naj bi mu že prejšnji dan v Renčah povedal, da pristanka na datum, premirje in pogajanje nima.

Z Muzzolinijem-Mirkom smo se sestali naslednji dan, 5. julija, v Renčah. Povedal nam je, da ima naročilo posredovati nemško sporočilo o pogajanjih: nemška vojska bo ta dan prenehala sovražnosti proti narodnoosvobodilni vojski na Primorskem, če je partizani ne bodo napadali; nemške oblasti bodo ukrepale proti oficirjem, ki so predčasno razširili vest; ukrepale bodo tudi proti fašistom, aretirale goriškega generala in razpusstile fašistično republikansko stranko na Primorskem. Pripravljene so pogajati se z narodnoosvobodilno vojsko. Tako Nemci. Muzzolini-Mirko je tudi povedal, da je sam obvestil italijansko fašistično federacijo v Gorici o možnem datumu premirja.

O zadevi sem v imenu obveščevalnega oddelka za Goriško kot začasni vodja napisal posebno poročilo in mu priložil tudi Marcellovo poročilo o premirju v italijanščini. Poročilo so kurirji varnost-

niki odnesli neposredno Miru Percu-Mak-su. K njemu je malo kasneje odšel tudi Marcello. Drugi izvod poročila smo poslali po posebni kurirski liniji neposredno v bazo 24 na Stražnem Vrh pri Črnomlju. Posebno poročilo o tem je napisal tudi Mario Čučič, načelnik okrožne izpostave ONZ za Goriško, čeprav obveščevalni oddelk na Goriškem izjemoma ni spadal pod okrožno izpostavo kot v drugih okrožjih.²¹

Spremni dopis, ki je v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, kaže, da je tudi pokrajinska izpostava ONZ poročala o tem oblastnem komiteju Komunistične partije Slovenije za Primorsko, in sicer 6. julija 1944, ter v prilogi poslala Marievo poročilo okrožni izpostavi ONZ za Goriško, Zdenkovo iz obveščevalnega oddelka za Goriško in Marcellovo v italijanščini.²²

Marcello se iz 9. korpusa, kamor ga je poslala pokrajinska izpostava ONZ, ni vrnil nikoli več.

ODMEVI NA PREMIRJE

Ta »sporazum« o premirju na Primorskem je imel precejšen odmev. V Gorici je o tem pisal domobransko usmerjen Goriški list. V Slovincu v Ljubljani je sporazum demantiral sam Rösener v posebnem razglasu, z dne 7. julija.²³

Komandant Slovenske narodne varnostne straže – slovenskih domobrancev na Primorskem (dalje SNVZ), polkovnik

¹⁷ 17/1 Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, IV. knjiga, str. 329.

17/2 Arhiv IZDG v Ljubljani, Fascikel 537, Mapa OZNA, VDV, ONZ II, Ovoj 4.

17/3 Arhiv IZDG v Ljubljani, Fascikel 537, Mapa OZNA, VDV, ONZ II, Ovoj 4, obveščevalni oddelk PI ONZ, prejeti dopisi 1944, poročilo o sestanku v Biljah, 26. junija 1944, v italijanščini, štampiljka OI ONZ za Goriško.

¹⁸ Dr. Fran Juriševič: Partizansko gospodarstvo na Primorskem, Založba Lipa, Koper 1975, str. 77, 78, 79, in Arhiv IZDG v Ljubljani, Fascikel 549.

¹⁹ Arhiv IZDG v Ljubljani, Fascikel 537, Mapa OZNA, VDV, ONZ II, Ovoj 4.

²⁰ 20/1 Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, IV. knjiga, str. 330.

20/2 Arhiv IZDG v Ljubljani, Fascikel 537, Mapa OZNA, VDV, ONZ II, Ovoj 4.

²¹ 21/1 Prav tam kot pod 12/2, poročilo obveščevalnega oddelka za Goriško, Zdenko (prepis).

21/2 Prav tam kot pod 12/2, poročilo OI ONZ za Goriško, Mario.

21/3 Prav tam kot pod 12/2, poročilo Marcella v italijanščini (prepis).

21/4 Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, IV. knjiga, str. 331, 332.

²² Arhiv IZDG v Ljubljani, Fascikel 537, Mapa OZNA, VDV, ONZ II, Ovoj 4, obveščevalni oddelk PI ONZ, prejeti dopisi 1944, spremni dopis poročil.

²³ Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, IV. knjiga, str. 332.

Kokalj, je 7. julija izdal zaupno okrožnico št. 124, v kateri navaja, da je premirje med partizani in Nemci v veljavi, pogajanja pa se bodo šele začela. Pripadniki SNVZ naj se držijo sklenjenega premirja in naj ne izzivajo incidentov s partizani. Ravna naj se v vsem v sporazumu z Nemci. Dne 11. julija pa je dal navodilo, naj se častniki SNVZ ne pogajajo na svojo roko s partizani, ker ne vedo, kaj hočejo Nemci s sporazumom doseči.²⁴

Domobranski komandant v Postojni je 4. julija sporočil, da je dobil od nemškega polkovnika v Postojni obvestilo o pogajanjih partizanov z Nemci v pokrajinah Trst, Gorica, Videm, Pulj in da bodo 4. julija opoldne ustavljene sovražnosti. Domobranci naj ne zapuščajo Postojne z orožjem, partizani pa lahko pridejo v mesto neoboroženi.²⁵

OCENE POGAJANJ

Zgodovinar Boris Mlakar v svoji knjigi Domobranstvo na Primorskem ugotavlja, da so bila pogajanja provokacija esesovskega vodstva na Primorskem, konkretno akcijskega oddelka Adria v Trstu propagandne SS Standarte Kurt Eggers s centralo v Berlinu, obersta SS dr. Franza Hradetzkega, v katera je bil verjetno vmešan grof Pace.²⁶

Vendar to ni verjetno, saj je bil grof Pace protinacistično razporejen in bolj umerjen h K und K. Tudi njegov odnos do Slovencev je bil v tem okviru, saj je kot Furlan govoril slovensko. V zadevi »premirje« je kontaktiral z gauleiterjem dr. Friedrichom Rainerjem, kot je sam rekel, ki naj bi bil njegov sošolec, in, kot kaže, tudi s feldmaršalom Albertom Kesselringom.

Tudi glede na reakcijo Rösenerja v Slovencu je razvidno, da se ta linija ni strinjala z nobenimi kompromisi: »Boj proti komunizmu se nadaljuje, dokler ne bodo njegove azijske tolpe mogle več škodovati evropskim narodom.«²⁷

Nekdanji partizan in visok funkcionar OZNE in UDBE, amaterski zgodovinar Karlo Forte-Marko Selin, podaja v svoji knjigi Nič več strogo zaupno svojo oceno goriških »mirovnih pogajanj«, kot temu pravi. Prav tako kot Mlakarjeva je tudi njegova ocena brez dokumentov, čeprav

je bil Karlo Forte med avtorji študije o obveščevalnih nemških službah za potrebe ministrstva za notranje zadeve v Beogradu. Za pogajanja v Gorici naj pristojna partizanska poveljstva ne bi dala nobenega dovoljenja. Grof Pace naj bi izzval posebno provokacijo med tako imenovanim premirjem med partizanskimi enotami in wehrmachtom. Grof Pace naj bi bil po navedbah Karla Forterja v navedeni knjigi poseben sodelavec abwehrove izpostave²⁸ Kesselringovega štaba v severni Italiji, tako imenovani FAK 211, v Gorici. Fak 211 v Gorici naj bi vodil oberst von Uslar.²⁹ Vse te trditve se, na žalost, ne opirajo na nobene dokumente ali vire, s katerimi bi bila zadeva jasnejša.

Kakšna pooblastila za pogovore s prefektom Pacejem sta imela pokrajinska izpostava ONZ za Primorsko oziroma Miro Perc-Maks in pokrajinski odbor Osvobodilne fronte oziroma Franc Kimovec-Žiga, ki sta ustno in pisno usmerjala naše pogovore z nemško upravo v Gorici in določala udeležence na njih, je bila pravzaprav stvar njihove pristojnosti. Isto velja za štab 9. korpusa, ki je vrnil Marcella na teren, da je lahko nadaljeval že prekinjene pogovore, ki so pripeljali do »sklenitve premirja«. Takrat smo vsa važnejša obveščevalna poročila, tudi poročila o pogovorih, še pošiljali neposredno tudi v bazo 24 na Dolenjsko. Vendar ni bilo nobene prekinitve pogovorov, do katere bi zagotovo prišlo, če bi pokrajinska izpostava ONZ pri predsedstvu SNOS in pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Primorsko ter pozneje štab 9. korpusa delali in dajali direktive brez pooblastil.³⁰

In končno, kaj so sploh pomenili ti pogovori o »premirju« med nemško upravo v Gorici in partizansko obveščevalno, politično in gospodarsko službo? Ali so bili provokacija, in to koga, ali je kdo nasedel, in to kdo? Ali so imeli kakšne posledice, pozitivne ali negativne, in za koga? Vse to so vprašanja, na katera se da le deloma odgovoriti in o njih sklepati. Vsekakor odgovor ni tako enostaven, kot piše Boris Mlakar, češ da je šlo za esesovsko provokacijo, in Karlo Forte, da je šlo za provokacijo grofa Paceja in pogovore brez dovoljenja partizanskih pristojnih poveljstev.

Dejstvo je, da je pogovore prvi predlagal goriški prefekt, postavljen od Nemcev, italijanski grof Mario Pace, menda sošolec gauleiterja dr. Friedricha Rainerja, protinacist, staroavstrijsko usmerjen v K und K, po rodu Furlan, z znanjem slovenščine; tudi zaradi nekdanjih posesti v slovenskih obgoriških vaseh, ki jih je deloma prodal slovenskim kmetom. Tudi če je bil sodelavec nemškega abwehra, je treba misliti na protihitlerjevsko usmerjenost admirala Canarisa in njegov konec. Prefek Pace je v vseh pogovorih napovedoval nemško izgubo vojne. Seveda pa je verjetno stremel k nekdanji stari Avstriji ali njenemu, od nekaterih predvidenemu nadomestku Koroški–Furlaniji–Sloveniji. Na to bi kazalo tudi njegovo obveščanje gauleiterja dr. Friedricha Rainerja in omenjanje feldmaršala Alberta Kesselringa. Saj je prav dr. Friedrich Rainer ob osvoboditvi 2. maja podpisal sporazum o predaji oblasti na Koroškem predstavnikom starih strank, kar je odobril feldmaršal Albert Kesselring, komandant nemškega wehrmachta za jug. Pred tem je na Koroškem Rainerjev namestnik Natmessnig vzpostavil stik s predstavniki starih strank na Koroškem, pa tudi s predstavniki narodnoosvobodilnega gibanja na Koroškem, posledica akcije Meinrada Natmessniga so bili sestanki njegovega pooblaščenca Stossierja s predstavniki slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja na Koroškem.³¹ Treba je tudi upoštevati, da je

prefekt Pace vzel na pogovore podprefekta Locatellija, odgovornega za gospodarstvo, zaradi dogovora o preskrbi civilnega prebivalstva, pa tudi polosvobojenih in osvobojenih krajev na Primorskem sploh.

Resda je prefekt Pace predlagal sklenitev začasnega premirja, kar naj bi omogočilo pogajanje z Nemci, vendar je to verjetno bil nemški vojaški namen in pogoj, za katerega je prefekt Pace vedel. Jasno je, da so bili Nemci zainteresirani za začasno premirje v tako imenovani vojaški coni Jadransko Primorje, predvsem ob komunikacijskih zvezah sever-jug in vzhod-zahod, saj bi bila s tem omogočena povezava nemških postojank v tej coni z Avstrijo na eni strani, na drugi pa s Kesselringovo komando za jug v severni Italiji in s von Loehrovo komando na Balkanu; hkrati bi to omogočilo premike in zlasti tedaj že aktualen umik v »alpsko trdnjavo« brez vojaškega in tehničnega truda za zavarovanje in vzdrževanje komunikacij. Verjetno so Nemci vse podredili temu cilju, tudi eventualno preskrbo prebivalstva, zamenjavo ujetnikov in priznanje partizanov za enakopravno bojujočo se stranko.

Zakaj bi torej povzročili provokacijo? Ne grof Pace kot prefekt ne Nemci kot wehrmacht niso imeli od tega nikakršne koristi. S tem so le razburili svoje »zaveznike« v Primorju, to je italijanske republikanske fašistične vojaške enote in sloven-

²⁴ Prav tam kot pod 23, str. 533.

²⁵ Prav tam kot pod 23, str. 531.

²⁶ Boris Mlakar: Domobranstvo na Primorskem (1943–1945), Založba Borec, Ljubljana 1982, str. 198.

²⁷ Prav tam kot pod 23, str. 332.

²⁸ Abwehr je bil nemška vojaška obveščevalna služba wermachta. Vodil jo je protinacistično usmerjeni admiral Canaris vse do likvidacije, ki je sledila atentatu na Hitlerja leta 1944. Abwehr je bil nato vključen v nacistično SD pod Himmlerjem.

²⁹ Karlo Forte: Nič več strogo zaupno, II. del, str. 467.

³⁰ Verjetno bi natančnejše podatke o tem dobili v dokumentih v Arhivu CK ZK Slovenije in zgodovinskem arhivu RSNZ. Nanje se ponekod sklicujeta Metod Mikuš in Boris Mlakar v pripombah v citiranih knjigah. V teh arhivih OZNE za Slovenijo in CK KP Slovenije, ki sta bila na Dolenjskem, so ohranjena poročila s Primorske, PI ONZ za Primorsko in oblastnega komiteja KP Slovenije za Primorsko. Arhivi teh forumov so namreč deloma ali v celoti propadli, kot kaže tudi arhiv OZNE za 9. korpus, naslednice PI ONZ, in sicer med zadnjo nemško ofenzivo na 9. korpus Winterrende leta 1945, ko je padel tudi načelnik OZNE Miro Perc-Maks.

³¹ Tone Zorn: Koroško vprašanje maja 1945, Posvetovanje 1975. leta v Ljubljani, Osvoboditev Slovenije 1945, Založba Borec, Ljubljana 1977, str. 285.

ske domobrance. Oboji so negativno reagirali na preuranjene vesti o premirju, češ da jih Nemci izdajajo. Poznavalci pogajanj smo ocenili tak potek zadeve kot napako na eni in drugi strani. Nemci in prefekt Pace so preuranjeno objavili začetek veljavnosti »premirja«, saj je obvestilo prišlo prezgodaj do italijanskih republikancev in slovenskih domobrancev. Določitev začetka veljavnosti »premirja« brez vednosti štaba 9. korpusa pa je bila napaka naše strani, točneje štaba 9. korpusa, ki je Marcellu dovolil samostojne pogovore s prefektom Pacejem. Seveda je temu botrovala tudi značajska poteza – bahaštvo italijanskih obveščevalcev Marcella in Muzzolinija-Mirka, ki smo jo pri ONZ poznali in krotili, pri štabu 9. korpusa pa verjetno ne. Zato se je obveščevalni center pri štabu 9. korpusa z načelnikom Vasjo Kogejem čutil prizadet in je Marcella likvidiral. Miro Perc-Maks, ki se je potem, ko se je zadeva uredila, oglasil na terenu v Renčah, se je strinjal z našo oceno.

Da je nemški wehrmacht mislil resno, dokazujejo tudi dokumenti o njihovih di-

rektivah enotam SNVZ na Primorskem in italijanske republikanske vojske o ravnanju med premirjem.³²

Do zamenjave ujetnikov, o čemer smo se pogovarjali v Biljah, res ni prišlo, ostali pa so stiki PGK z goriškimi pokrajinskimi nemško-italijanskimi organi, ki so pomagali pri dobavi živil za civilno prebivalstvo v napol osvobojenih in osvobojenih krajih na Primorskem in za 9. korpus.

Ostaja dejstvo, da so pravzaprav Nemci predlagali pogovore in s tem tudi partizane na Primorskem priznali za enakopravno bojujočo se stranko, in to vse od Alberta Kesselringa do dr. Friedricha Rainerja, partizanski boj pa škodljiv in pomemben zanje. Prav zato so v goriški italijanski fašistični federaciji in republikanskih fašističnih vojnih enotah v Gorici ter pri slovenski komandi primorskih domobrancev SNVZ v Gorici tako zalajali. Šteli so nas za »bando« in ni jim prijalo, da se njihov »gospodar« enakopravno pogovarja z nami. Tudi nad tem se je zamisliti ob goriških pogajanjih.

³² 32/1 Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, IV. knjiga, str. 531, 533.

32/2 Arhiv IZDG v Ljubljani, Fascikel 537, Mapa OZNA, VDV, ONZ II, Ovoj 4, poročilo OI ONZ, obveščevalnega oddelka za Goriško štev. 182 od 5. julija 1944.

Prispevek o pogajanjih med Nemci in partizani na Primorskem sem začel pisati na pobudo pokojnega publicista Iva Pirkoviča. Ko sem v sobotni prilogi Dela prebral njegov podlistek o pogajanjih partizanov in Nemcev na Dolenjskem pod naslovom Diplomacija v gozdu, sem mu kot eden, če že ne edini, od preživelih udeležencev podobnih pogajanj na Primorskem ponudil vse svoje zapiske o tem z namenom, da bi jih uporabil za objavo. Toda Ivo Pirkovič mi je svetoval, naj o tem pišem sam, in tako sem se lotil pisanja. V spomin in zahvalo pokojnemu Ivu Pirkoviču pa sem svoj prispevek naslovil z Diplomacija v gozdu.

Med pisanjem sem uvidel, da bo zgolj opis pogajanj premalo in da bo treba dodati vsaj grob zgodovinski okvir, to je opisati krajevne in časovne razmere na Primorskem. Pregledal sem vse gradivo, ki mi je bilo dostopno. Opazil sem, da so razlike pri navedbah o teh pogajanjih na Primorskem v literaturi in zbornikih. Prav tako je tudi moj zgodovinski spomin v marsičem drugačen od razlag v literaturi. Tudi v razlagi pomena goriških pogajanj, katerih konec se je zakompliciral zaradi partizanske površnosti in nemške nekonspiracije, se razhajam z nekaterimi zgodovinarskimi ugotovitvami, ki so po mojem nedokumentirana in vojaško in politično nelogična.

Pri pisanju sem skušal uporabiti čim več razpoložljivih mi virov. Okvir pisanja je, kot že rečeno, moj zgodovinski spomin. Da bi ga čimbolj preveril, sem se pogovarjal z nekaterimi mojimi partizanskimi tovariši na Primorskem in ga primerjal z dokumenti tistega časa, med katerimi so tudi moja poročila in poročila mojih tovarišev. Ta hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Med pomembnejšimi zgodovinskimi viri naj navedem delo dr. Metoda Mikuža Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, v katerem je edini popolnejši zapis o pogajanjih v Gorici. Vsi viri, ki sem jih uporabil so navedeni v opombah. Žal med njimi ni virov iz arhivov RSNZ in CK KPS, saj mi niso bili dostopni.

Pri pregledovanju virov sem namreč ugotovil, da doslej niso bili izčrpani vsi arhivski dokumenti, ki govorijo o pogajanjih na Primorskem, in da so bržkone shranjeni v arhivu RSNZ, med partizanskimi in domobranskimi dokumenti, ali v arhivu CK KPS. Na žalost nisem našel tudi nobenih podatkov iz nemških vojaških arhivov, čeprav sem prepričan, da obstajajo tudi dokumenti o obvestilih nemške komande v Gorici o tej zadevi.

Zahvaljujem se vsem piscem, katerih podatke sem uporabljal pri pisanju svojega prispevka, predvsem pa sodelavcem Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in posebej Marjeti Adamič, ki so mi omogočili pregled partizanskega arhiva in mi tudi drugače pomagali pri tem.

Namen mojega zapisa ni bil podati zgodovinsko oceno pogajanj med partizani in Nemci na Primorskem leta 1944, marveč spodbuditi zgodovinarje, da bi spregovorili o teh pogajanjih, pa tudi o drugih, vendar na način, ki za partizansko vojsko ne bi bil zasramujoč, marveč priznavajoč.

Zdenko Zavادلav

ALEŠ GABRIČ

O DNEVU OTVORITVE NAJVEČJE PARTIZANSKE LIKOVNE RAZSTAVE

O dejavnosti likovnih umetnikov med narodnoosvobodilnim bojem je bilo napisanih že veliko besed, saj je bilo njihovo delo tako v okupiranih mestih, taboriščih in internaciji kot na osvobojenem ozemlju zelo bogato. Največkrat je o tej dejavnosti pisala Vera Visočnik v reviji *Borec*. Svoje delo je opravila zelo natančno, tako da so kasnejši prispevki o tej tematiki le povzetki raziskav, ne pa kakšna nova odkritja. Kljub vestnosti in vloženemu trudu se ji je prikradla v podatke drobna napaka, ki bi jo na tem mestu rad popravil. Podatek se nanaša na razstavo dvanajstih partizanskih slikarjev in kiparjev v Črnomlju januarja 1945. Problem, na katerega sem naletel pri svojem delu, pa se dotika datuma otvoritve razstave.

Vera Visočnik omenja v svojem članku *Razstave naših umetnikov in samoukov v vojnih in koncentracijskih taboriščih, izgnanstvu in v partizanih* 13. januar 1945 kot dan otvoritve razstave.¹ Do tega datuma je prišla na podlagi poročila radia Osvobodilna fronta, ki je 14. januarja poročal: »V nekem kraju na osvobojenem ozemlju je bila sinoči ob 19. uri odprta slikarska razstava, ki jo je priredil Slovenski umetniški klub.«²

Po podatku v tem članku Vere Visočnik se je datum 13. januar uveljavil in bil večkrat naveden kot datum otvoritve razstave. Največkrat ga je uporabila Visočnikova sama, in sicer v seriji svojih člankov o dejavnosti likovnih umetnikov med narodnoosvobodilnim bojem, ki jih je objavljala revija *Borec* v letih 1969–1971 (letniki XX–XXII), ter v knjigi *Revolucija in umetnost*, ki je izšla kot likovna zbirka v Knjižnici NOV in POS.³ Isti datum je navedel tudi Emilijan Cevc v referatu o slovenski likovni umetnosti med narodnoosvobodilnim bojem na seminarju o kulturi in znanosti med narodnoosvobodilnim bojem, ki je bil v Strugi leta 1981; referati slovenskih avtorjev so bili ponatisnjeni v posebni knjižici, ki jo je izdal Plenum Kulturnih delavcev v OF.⁴

Ta sicer splošno veljavni podatek se mi je zdel ob pregledovanju dokumentov vse manj verjeten. Po različnih omembah te razstave (največkrat v dokumentih organizatorja – Slovenskega umetniškega kluba) sem prišel do spoznanja, da 13. januar le ni točen datum in da je bila ta največja razstava na osvobojenem ozemlju Slovenije med narodnoosvobodilnem bojem odprta dan kasneje – 14. januarja.

Najprej se še enkrat povrnimo k citatu, na podlagi katerega je Visočnikova sklepala o datumu otvoritve razstave. Vest o tem so na radiu prebrali dvakrat, prvič v poročilih 14. januarja ob 21. uri, drugič pa 15. januarja ob 9. uri,⁵ kar je Vera Visočnik spregledala, saj je navedla, da je bila novica prebrana le 14. januarja. Jasno je, da »sinoči« ne pomeni istega datuma, če to prebereš dan prej ali dan pozneje. Poleg tega je bila razstava v času večernih poročil 14. januarja dejansko že odprta. Menim, da ni nujno, da je bila vest obakrat enako oblikovana. Sklep, ki biga lahko dobili na podlagi te navedbe, nam torej daje dve možnosti – 13. in 14. januar. Da bi prišli do točnega datuma, moramo upoštevati tudi druge vire.

Na datum 14. januar kot otvoritveni dan nas opozarjajo zabeležke organizatorja razstave – Slovenskega umetniškega kluba. Na 3. izredni odborovi seji so se dogovarjali, v kakšnih okvirih naj bi bila razstava, in ugotovili, da ne bo mogoče pripraviti večje razstave, »ker je pet dni prekratek rok«.⁶ Seja je bila 9. januarja in preprost izračun nas pripelje do datuma 14. januar. Na podlagi sklepov te seje je Slovenski umetniški klub še istega dne poslal dopis predsedstvu SNOS s prošnjo: »Slovenski umetniški klub je sklenil prirediti ob priliki kongresa SPŽZ razstavo upodablajočih umetnikov. Za razstavo bi bila primerna mala verandna dvorana pri Laknerju. Prosimo Predsed-

stvo SNOS-a, da nam dovoli uporabo te dvorene in da nam odgovori čimprej, ker **bi morala biti razstava odprta že v nedeljo, dne 14. t. m.**»⁷ (Podčrtal: A.G.) Predsedstvo SNOS je ugodilo tej prošnji kluba 11. januarja,⁸ tako da so se lahko začele tehnične priprave na razstavo v predvidenem roku; 12. januar je bil slikarjem in kiparjem določen kot zadnji rok za oddajo materiala.⁹ Glede na to, da je bila razstava odprta v čast kongresa Slovenske protifašistične ženske zveze, je datum 14. januar najverjetnejši, saj je bil tisti dan tudi prvi dan zasedanja.

Da priprav niso skrajšali za en dan, kar bi omogočilo otvoritev že 13. januarja, je razvidno iz poročila predsednika Slovenskega umetniškega kluba Božidarja Jakca na 4. izredni odborovi seji. V njem je rekel, da je razstava sicer pokazala dobre rezultate »vendar pa bi bila lahko prva prireditev kluba bolj uspela, kajti klub je imel samo pet dni, da se je pripravil«.¹⁰

Jože Javoršek je 15. januarja 1945 v svoj dnevnik zapisal: »Včeraj so namreč odprli razstavo, o kateri bo Mile (Klopčič, op. pis.) pisal poročilo za radio.«¹¹ Tudi ta podatek nedvoumno kaže, da je bila razstava odprta 14. januarja.

O razstavi sta februarja 1945 poročala Dušan Moravec v Slovenskem proročevalcu¹² in Mile Klopčič v kulturnem pregledu na radiu OF,¹³ vendar nobeno od teh poročil ne navaja datuma otvoritve. V osvobojeni Ljubljani je bila 22. julija 1945 razstava ponovljena. Obogatena je bila z nekaj novimi imeni in deli, tako da je na njej razstavljalo sedemnajst umetnikov. Na otvoritvi sta uvodno besedo imela predsednik Slovenskega umetniškega kluba Božidar Jakac in minister za prosveto Slovenije dr. Ferdo Kozak, vendar tudi onadva nista omenila datuma otvoritve januarske razstave.¹⁴

Osrednja publikacija, ki so jo v tistem času izdali kulturni delavci Osvobodilne fronte, je bil Slovenski zbornik 1945. V pregledu važnejših dogodkov in bojev v letih 1941–1945 na koncu knjige piše, da je bila razstava odprta od 14.–24. januarja 1945.¹⁵ Presenetljivo je, da ni nihče uporabil te publikacije, ko je pisal o razstavi. Prav Slovenski zbornik 1945 je ena izmed poglavitnih pridobitev tedanje kulturne dejavnosti in s tem hkrati pomemben vir, saj je objavil referate četrtega plenuma kulturnih delavcev Osvobodilne fronte, ki je bil 2. avgusta 1945, spomine kulturnih delavcev na narodnoosvobodilni boj ter ob koncu že omenjeni pregled.

Podatki o otvoritvi razstave, ki se nanašajo na 14. januar, so dosti tehtnejši od tistega enega – dvomljivega, ki je služil kot opora pri dataciji Veri Visočnik. Točen datum otvoritve je zato lahko po mnenju avtorja tega članka le 14. januar 1945.

Seveda pa ta korekcija v ničemer ne spremeni vsebine in kulturno-političnega pomena razstave. Kdor je v tistem času bil v Črnomlju in se je vsaj malenkostno zanimal za umetnost, si je razstavo ogledal, pa naj je bila ta odprta dan prej ali pozneje. Zgodovinsko in kulturno-politično lahko ocenimo pomen razstave z besedami, ki jih je izrekel ameriški poročnik George Wuchinich (ki ga v raznih člankih naših revij najdemo v »jugoslavizirani« obliki Vučinić, op. pis.), član ameriške vojaške misije na 1. kongresu slovenskih kulturnih delavcev 4. januarja 1944 v Semiču: »Narod, ki se bori enako odločno s puško kot s knjigo v roki, ne more biti premagan.« Glede na to, da so se tudi otvoritve slikarske razstave v Črnomlju udeležili člani zavezniških vojaških misij, so se lahko še enkrat sami prepričali, da poleg političnega in vojaškega boja poteka hkrati tudi boj za kulturni preporod malega naroda. Isto sporočilo je bilo podano vsem drugim obiskovalcem te razstave: pripadnikom vojske, delegatkam na zasedanju Slovenske protifašistične ženske zveze in domačinom iz Bele krajine. Velik del obiskovalcev se je verjetno zaradi svoje oddaljenosti od slovenske kulturne prestolnice Ljubljane takrat sploh prvič srečal z umetniškim ustvarjalnim delom. Tega dejstva popravek datuma otvoritve ne more spremeniti.

Ena od nalog zgodovinopisja je tudi pravilna datacija dogodkov v preteklosti. Upam, da sem bil v dokazovanju svoje teze dovolj prepričljiv in da bodo bodoči pisci te problematike uporabljali pravilen datum otvoritve črnomaljske razstave. Kot takšen naj bo ta članek le malenkosten prispevek k vsem dosedanjim spoznanjem, do katerih je že prišla Vera Visočnik.

- ¹ Borec 1969, št. 1, str. 82.
- ² Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje: A IZDG), Fasc. 511/I.
- ³ Revolucija in umetnost – Izbor slovenske partizanske grafike in risbe, Partizanska knjiga, Ljubljana 1982.
- ⁴ Kultura in znanost v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji, Skopje, ponatis slovenskih avtorjev, članek Emilijana Cevca: Slovenska likovna umetnost v NOB, str. 414.
- ⁵ A IZDG, Fasc. 512/IV.
- ⁶ Zgodovinski arhiv Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (dalje: ZA CK ZKS), Fond SNOS, Fasc. 49, SUK – 16591.
- ⁷ ZA CK ZKS, Fond SNOS, Fasc. 49, SUK – 16588.
- ⁸ ZA CK ZKS, Fond SNOS, Fasc. 49, SUK – 16589.
- ⁹ ZA CK ZKS, Fond SNOS, Fasc. 49, SUK – 16585.
- ¹⁰ ZA CK ZKS, Fond SNOS, Fasc. 47, SUK – 14072.
- ¹¹ Jože Javoršek: Radio Osvobodilna fronta, Partizanska knjiga, Ljubljana 1979, str. 213.
- ¹² Slovenski poročevalec, 14. 2. 1945, št. 5, str. 3.
- ¹³ Kulturni pregled na radiu OF, 25. 2. 1945, A IZDG, Fasc. 511/III.
- ¹⁴ Slovenski poročevalec, 24. 7. 1945, št. 81, str. 4.
- ¹⁵ Slovenski zbornik 1945, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1945, str. 758.

-
- ¹ Borec 1969, št. 1, str. 82.
- ² Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje: A IZDG), Fasc. 511/I.
- ³ Revolucija in umetnost – Izbor slovenske partizanske grafike in risbe, Partizanska knjiga, Ljubljana 1982.
- ⁴ Kultura in znanost v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji, Skopje, ponatis slovenskih avtorjev, članek Emilijana Cevca: Slovenska likovna umetnost v NOB, str. 414.
- ⁵ A IZDG, Fasc. 512/IV.
- ⁶ Zgodovinski arhiv Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (dalje: ZA CK ZKS), Fond SNOS, Fasc. 49, SUK – 16591.
- ⁷ ZA CK ZKS, Fond SNOS, Fasc. 49, SUK – 16588.
- ⁸ ZA CK ZKS, Fond SNOS, Fasc. 49, SUK – 16589.
- ⁹ ZA CK ZKS, Fond SNOS, Fasc. 49, SUK – 16585.
- ¹⁰ ZA CK ZKS, Fond SNOS, Fasc. 47, SUK – 14072.
- ¹¹ Jože Javoršek: Radio Osvobodilna fronta, Partizanska knjiga, Ljubljana 1979, str. 213.
- ¹² Slovenski poročevalec, 14. 2. 1945, št. 5, str. 3.
- ¹³ Kulturni pregled na radiu OF, 25. 2. 1945, A IZDG, Fasc. 511/III.
- ¹⁴ Slovenski poročevalec, 24. 7. 1945, št. 81, str. 4.
- ¹⁵ Slovenski zbornik 1945, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1945, str. 758.

UDK 329.15+327.323(497.12-16) »1926/1941«

Ivka Križnar, predmetna učiteljica, upokojenka, YU, 61000 Ljubljana, Gospodinjska 9

Iz zgodovine partije in delavskega gibanja na Gorenjskem (1926–1941)

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 5–6, str. 493–577, slov. (angl.)

Avtorica prikaže po teritorialnem in kronološkem principu in na podlagi arhivskih virov in pričevanj razvoj in delovanje komunistične partije in delavskega gibanja na Gorenjskem po III. kongresu Komunistične partije Jugoslavije na Dunaju leta 1926. Zajeta so organizacijska in politična vprašanja, oblike delovanja, društva in organizacije, v katerih so komunisti delovali, uspehi in neuspehi, policijski teror. Rekonstruirane so pomembnejše konference in sestanki z obravnavano problematiko, imena in število udeležencev, ilegalni kanali čez državno mejo itd. Nakazane so vse važnejše stavke in mezdna gibanja, delavska kulturna društva, shodi, praznovanja 1. maja, izleti in najvažnejši delavski časopisi.

Avtorski izvleček

UDK 329.15+327.323(497.12-16) »1926/1941«

Ivka Križnar

From the History of the Party and Worker's Movement in Gorenjska (1926–1941)

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 5–6, pp. 493–577

The author illustrates by the territorial and chronological principle and on the basis of sources from archives and testaments, the development and activity of the Communist Party and the Worker's Movement in Gorenjska after the 3rd Congress of the Yugoslav League of Communists in Vienna in 1926. Organizational and political aspects are included, as also the forms of activity, societies and organizations in which the communists worked, their success and non success, police terror. The more important conferences and meetings with the above mentioned topics are reconstructed, the names and number of the participants, the illegal channels across borders etc. All the important strikes and wage movements, labor cultural societies, gatherings, celebrations of the 1st of May, excursions and the most important labor newspapers are given.

Author's Abstract

UDK 179.6+940.547.2 »1941/1945«

Božidar Jezernik, dr., univerzitetni profesor, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, YU, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Človek ne živi samo od kruha

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 5–6, str. 578–586, slov. (angl.)

Dobro je znano, da je bila lakota eno najmočnejših orožij v rokah esesovskih oblastnikov v koncentracijskih taboriščih. Lačni je hitreje izčrpan, zato več miruje in se manj upira. Kdor je zares lačen, je sploh povsem drugačen. In so bili mnogi interniranci pripravljeni narediti marsikaj, samo da bi dobili kakšno drobtinico.

Manj znano pa je, da so se nekateri interniranci (uspešno) uprli razčlovečenju tako, da so si pritrgovali od ust. Saj človek ne živi samo od kruha. Namesto da bi pojedli še zadnje drobtinice kruha, so iz njih naredili šahovske figurice ali kroglice za rožni venec.

Avtorski izvleček

UDK 179.6+940.547.2 »1941/1945«

Božidar Jezernik

Man Lives Not From Bread Alone

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 5–6, pp. 578–586

It is well known that hunger was one of the strongest weapons in the hands of the SS rulers in the concentration camps. The hungry tier more easily, move less and give smaller opposition. He who is truly hungry is totally different. And many internees were prepared to do many a thing for a crumb of bread.

But it is less known that some internees (successfully) revolted against such dehumanization in such a way that they deprived themselves. As man does not live from bread alone. Instead of eating their last crumb of bread they made chess figures or beads from them.

Author's Abstract

UDK 355.293(497.12-16) »1941/1945«

Jože Dežman, zgodovinar kustos, Gorenjski muzej, YU, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43*Pravica do smrti*

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 5–6, str. 592–600, slov. (angl.)

Območje (Gorenjska) s 106.000 prebivalci leta 1940 je zaradi vojne izgubilo več kot 5000 prebivalcev. Zveza borcev upošteva okrog 3700 padlih partizanov, aktivistov in žrtev sovražnega nasilja in ima o njih zbrane podatke. Zveza protikomunističnih žrtev pa upošteva do tisoč žrtev med domobranci in usmrčenih od partizanov. Ideološki kukali sta slepi za nekaj sto žrtev (predvsem padlih Slovencev v nemški vojski in žrtev zavezniških bombardiranj). Prvi napihujejo, drugi omalovažujejo izgube okupatorja. Pisec ugovarja takemu odnosu do žrtev in se zavzema za tak razvoj političnega okolja in raziskovanja, ki bo omogočil spoštljivo prešteti žrtve in strpno ovrednotiti njihovo življenje in smrt.

Avtorski izvleček

UDK 355.293(497.12-16) »1941/1945«

*Jože Dežman**The Right to Death*

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 5–6, pp. 592–600

The region (Gorenjska) with 106,000 inhabitants in 1940 lost more than 5,000 inhabitants because of the war. The League of Combatants take into consideration approximately 3,700 fallen partisans, activists and victims of enemy violence and has collected data on them. The League of Anticomunist victims also considers up to one thousand victims among the Domobranci put to death by the partisans. The ideological peep-holes are blind for about 100 victims (mainly fallen Slovenes in the German army and victims of allied bombings). The first exaggerate, the second belittle the losses of the occupator. The writer objects to such a regard of the victims and stands for such a development in the political surrounds and such research, that the victims would be counted respectively and that their lives and death are tolerantly assessed.

Author's Abstract

UDK 355.293(093)(497.12) »1941/1945«

Damijan Guštin, mag., asistent magister, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev kot podlaga za proučevanje problema žrtev med drugo svetovno vojno na Slovenskem

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 5–6, str. 601–606, slov. (angl.)

Avtor podaja precej gradiva Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri zbiranju podatkov o žrtvah na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Med njenim delovanjem v letih 1944–1947/1948 je bilo zbrano obsežno in pomembno, a nesistematizirano gradivo, ki je eno najpomembnejših razpoložljivih korpusov gradiva za proučevanje problema žrtev. Gradivo zajema le del vseh vojnih žrtev, namreč izgube civilnega prebivalstva in tisti del vojaških sil, ki je bil zajet v klavzulah mednarodnega vojnega prava (ujetniki, ranjenci). Navedene so nekatere ugotovitve Komisije o žrtvah za celotno slovensko ozemlje oziroma posamezne pokrajine.

Avtorski izvleček

UDK 355.293(093)(497.12) »1941/1945«

Damijan Guštin

The Material of the Committee for Ascertaining the Crimes of the Occupator and Their Assistants as the Basis for the Study of Victims During the Second World War in Slovenia

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 5–6, pp. 601–606

The author illustrates the activity and the characteristic groups of material of the Committee for Ascertaining the Crimes of the Occupator and Their Assistants in collecting data about victims of war in Slovenia during the Second World War. During its activity from 1944 do 1947(48) an extensive, important, but unsystematic quantity of material was collected, one of the most important corpuses of material for the study of the victims of war at our disposal. This material includes only a part of all the victims of war, namely, the loss of the civilian population and that part of the military forces which was included in the stipulations of international war law (prisoners of war, the wounded). A few discoveries of the Committee about the victims of the whole Slovene territory or its individual provinces are mentioned.

Author's Abstract

Milica Strgar

Nekaj pogledov na skoraj petinštirideset let slovenskega političnega begunstva

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 5–6, str. 607–618, slov. (angl.)

Po drugi svetovni vojni so tisoči Slovencev, krivih pred narodom in nekrivih, bežali iz domovine. So se za vedno odtujili svojemu rodu?

Njihova vodstva v tujini so prizadevno skrbela, da ne bi pozabili svoje narodnostne pripadnosti. Dopovedovali so jim celo, da so seme izkrvavelega naroda. Toda stike z domovino in njenim sistemom, ki so ga zavračali in želeli spremeniti, so dolga leta odsvetovali, še več, prepovedovali.

So tako dvojno odtrgani od svojih domov prvotni begunci, še bolj pa nove generacije njihovih potomcev, izgubljeni deli slovenskega narodnega telesa?

Odgovore na ta vprašanja išče avtorica v nekaterih življenjskih postajah slovenske begunske skupnosti, v dejanjih in stališčih, ki to skupnost združujejo, pa tudi tistih, ki jo razdvajajo.

Avtorski izvleček

UDK 325.2(=863) »1945/«

Milica Strgar

A Few Views on Nearly Forty-Five Years of Slovene Political Fugitives

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 5–6, pp. 607–618

After the Second World War thousands of Slovenes, guilty before their nation and innocent, fled from their homeland. Have they exiled themselves from their own people forever?

Leaders have taken great care that they do not forget their national affiliation. They even told them that they are the seeds of a nation bled to death. But contacts with their homeland and its system, which they rejected and wanted to change, was ill advised, even more, it was forbidden for a number of years.

Are thus the original fugitives and, even more, the new generations of their offspring, doubly torn away from their homes, a lost part of the Slovene national body?

The author searches for the answers to such questions in some life stations of the Slovene fugitive community, in the acts and standpoints which unites this community, as also those which divide this community.

Author's Abstract

UDK 355.292.00.141+00.93

Vladimir Kavčič, književnik*Človek kot žrtev zgodovinskega dogajanja*

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 5–6, str. 619–620, slov. (angl.)

Avtor trilogije *Žrtve*, ki jo je kritika ocenila kot enega najkompetentnejših knjižnih besedil o osvobodilni vojni na Slovenskem, opredeljuje svoja temeljna izhodišča za poimenovanje literarnega dela. Kot žrtve vojne opredeljuje malodane vse njene udeležence, aktivne in pasivne. Večini je bila vojna vsiljena kot nenaravna, ogrožujoča in nasilna. Kot žrtve prepoznava tudi tiste, ki so vodili in organizirali različne ideološke skupine, ker se je nazadnje izkazalo, da so tudi oni žrtve svojih iluzij, osebnih in zgodovinskih. V zavesti tistih, ki so vojno preživeli, imajo žrtve različen moralni status, so »dobre« ali »slabe«, razlikovanje žrtev pa je tudi ideološko, glede na to, na kateri politični strani so bile angažirane.

Avtorski izvleček

UDK 355.292.00.141+00.93

*Vladimir Kavčič**Man as a Victim of Historical Events*

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 5–6, pp. 619–620

The author of the Trilogy "*Žrtve*" (Victims), which the critics estimate as being one of the most competent literary texts about the liberation war in Slovenia, defines his basic starting points for the naming of this literary work. He defines nearly all participants as being victims of war, the active and passive. To the majority, the war was forced upon them as something not natural, terrifying and violent. He also recognizes those who led and organized various ideological groups as being war victims, as it appeared later that they also were victims of their own illusions, personal and historical. In the consciousness of those who lived through the war, victims have different moral statuses, they are "good" or "bad", the differentiating of victims is also ideological, in regard to which political side they were with.

Author's Abstract

Janko Kostnapfel, dr., redni profesor na Medicinski fakulteti v Ljubljani, YU, 61000 Ljubljana, Vrazov trg 2

Vojne žrtve – utrinki v očeh zdravnika

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 5–6, str. 633–635, slov. (angl.)

Študija o borcih z duševnimi motnjami je pokazala, da glede zdravstvenega stanja med njimi in tistimi psihiatričnimi pacienti, ki niso bili pri partizanih, ni velikih razlik. Obe raziskovani skupini kažeta pretežno nevrozo in alkoholizem. Takšen izvid govori o tem, da je velika večina Slovencev prestajala med vojno podobne duševne in telesne napore. Razpravljalec opozarja na psihoanalitični koncept, ki skuša z zakonom o kavzalnosti in finalnosti razložiti življenjsko pot vsakega človeka, tudi zločinca. Razmišlja tudi o pomenu kolektivne zavesti in podzvesti, v zvezi s tem pa tudi o pomenu kolektivne odgovornosti in krivde. Končno postavi osnovno vprašanje: kako doseči, da bi človeku uspelo internalizirati svoje lastne agresivne nagone. Odgovor bi bil: z nenehnim prizadevanjem za čim večjo splošno kulturo.

Avtorski izvleček

UDK 355.292:616.89(497.12)

Janko Kostnapfel

Victims of War – In the Eyes of a Doctor

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 5–6, pp. 633–635

A study of combatants with psychological disturbances shows that there is not a very great difference between them and those psychiatric patients who were not in the partisans, in regard to the state of health. Both surveyed groups mainly reveal neurosis and alcoholism. Such results speak of the fact that the majority of Slovenes experienced similar psychological and bodily strains during the war. The writer warns of the psychoanalytical concept which attempts to explain the life path of every human, even criminals, with the law of causality and finality. The author cognates on the meaning of the collective consciousness and subconscious, and in association to this also the collective responsibility and guilt. Finally he poses the basic question: how could mankind succeed to internalize its aggressive instincts? The answer would be: with constant efforts for the greatest possible common culture.

Author's Abstract

UDK 355.293(093)(497.12) »1941/1945«

Boris Mlakar, mag., asistent magister, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Nekaj števil k problematiki žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 5–6, str. 637–639, slov. (angl.)

Avtor navaja v prvem delu svojega prispevka različne številke o žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem, kakor so navedene v literaturi. V drugem delu podaja vsebino dveh dokumentov protirevolucionarnega izvora iz druge polovice leta 1942 oziroma iz začetka leta 1943. Dokumenta vsebujeta število slovenskih žrtev do konca 1942 po njihovih storilcih. Po teh navedbah je do konca 1942 izgubilo življenje 9012 Slovencev, kot krivci pa so navedeni Nemci za 3743 žrtev, Italijani za 1824, partizani za 2582 in belogardisti za 857 žrtev. Sledi tudi kratek komentar strukture žrtev.

Avtorski izvleček

UDK 355.293(093)(497.12) »1941/1945«

Boris Mlakar

Some Numbers to the Problematics of the Victims of the Second World War

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 5–6, pp. 637–639

In the first part of this contribution the author states the differing numbers of victims of the Second World War which can be found in various literature. In the second part he gives the content of two documents of an antirevolutionary source from the second half of 1942 and the beginning of 1943, respectively. The documents state the number of victims at the end of 1942 and those guilty for this. By the quotations of these two documents 9,012 Slovenes lost their lives by the end of 1942, the guilty were stated as being the Germans with 3,743 victims, the Italians with 1,824 victims, the Partisans with 2,582 victims and the Belogardists with 857 victims. A short commentary follows on the structure of the victims.

Author's Abstract

Tiskarskemu škratu je »pobegnila« opomba 5 v Spominih na kočevsko okrožje Cirila Dekvala. Takole se glasi: *France Ožbolt mi je povedal, da je pri tem spopadu v soteski Pekel na partizanski strani padel učitelj iz Livolda Franjo Knafeljc. Njegovo ime je na spomeniku ob križišču cest v Livoldu. (Henrik Kužnik)* In še: Na strani 377 je v naslovu pravilno: *Pismo Cirila Dekvala Jožetu Kotniku* (in ne Jožetu Kopitarju) in na strani 343 *verjetno spomladi 1944* (in ne 1942). Pri imenih so se vrinile naslednje napake: na strani 345 *Matija Škraba* (in ne Škrabar), na strani 349 *Stana Brezar* (in ne Bregar), na strani 350 *Evgenij Ravnihar-Gregor* (in ne Ravnikar), na strani 355 *Milena Kokotec* (in ne Kokot) in na strani 358 *dr. Janko Lavrič* (in ne Ivan Lavrič). Prizadetim se opravičujemo.

Drugi del Spominov na kočevsko okrožje izpod peresa Štefana Trobiša, Male Drčar, Ivana Bratka, Ade Krivic-Dequal, Jožeta Kotnika, Marije Ančik-Jordan in Marije Šajna-Bižal bo objavljen v 9. številki revije Borec.